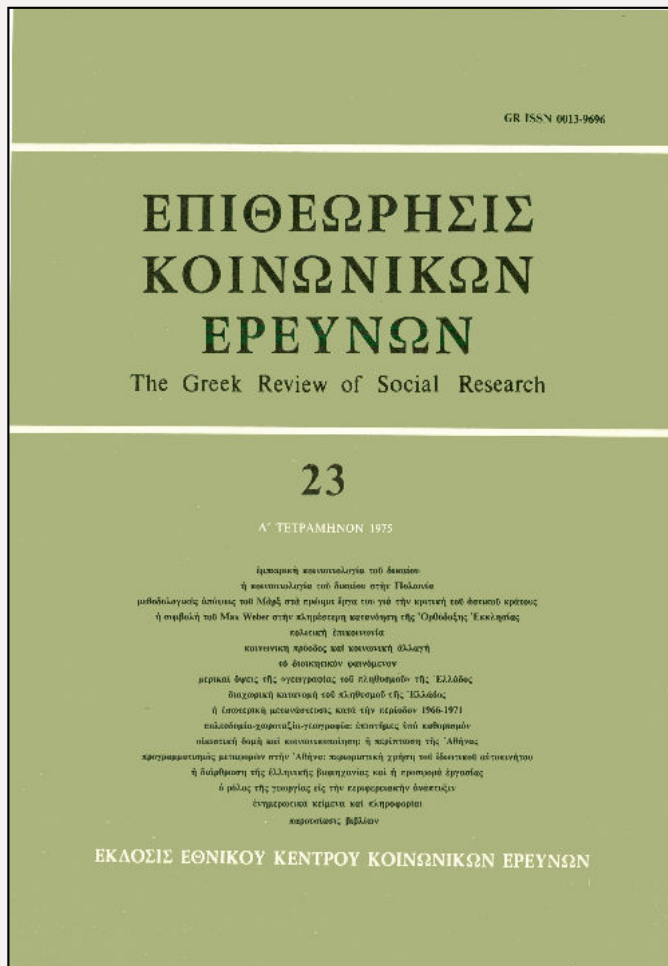

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών

Τομ. 23, 1975

Εμπειρική κοινωνιολογία του δικαίου

Podgorecky Adam

Πανεπιστήμιο της
Βαρσοβίας

Γκιζέλης Γρ.

<https://doi.org/10.12681/grsr.474>

Copyright © 1975 Adam Podgorecky, Γρ.
Γκιζέλης

To cite this article:

Podgorecky, A., & Γκιζέλης, Γ. (1975). Εμπειρική κοινωνιολογία του δικαίου. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 23(23), 2-15. doi:<https://doi.org/10.12681/grsr.474>

ἐμπειρική κοινωνιολογία τοῦ δικαίου

τοῦ

Adam Podgórecky

Καθηγητοῦ Κοινωνιολογίας
τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βαρσοβίας

Μετάφραση:
Γρ. Γκιζέλη, Ph. D.

ὁ ὅρισμός τῆς κοινωνιολογίας τοῦ δικαίου

Ἡ κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου μπορεῖ νὰ μελετηθῇ ἀπὸ πολλές πρισματικές γωνίες. Νὰ θεωρηθῇ, δηλαδή, ὅτι εἶναι: α) ἓνας ἀπὸ τοὺς κλάδους τῆς Γενικῆς Κοινωνιολογίας (ἀμέσως δημιουργεῖται πρόβλημα ὡς πρὸς τὰ ποιά εἰδικά χαρακτηριστικά στοιχεῖα διαχωρίζουν τὴ μέθοδο τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου ἀπὸ τὶς ἄλλες κοινωνιολογικὲς μεθόδους, καὶ ἐπίσης ὡς πρὸς τὸ ποιά μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ συνεισφορά τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου στὴ Γενικὴ Κοινωνιολογία ποὺ χαρακτηρίζεται νέα καὶ εἰδική)· β) μιὰ σύγχρονη ἔκδοση γιὰ νὰ ἀντικατασταθῇ ἡ παλιά, ἐννοιολογικὰ ἀσαφὲς καὶ μεθοδολογικὰ ὑποπτη, Νομικὴ Ἐπιστήμη (αὐτὴ ἡ ἄποψη δημιουργεῖ τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου μπορεῖ νὰ ἀντικαστήσῃ τὴ Νομικὴ Ἐπιστήμη χωρὶς νὰ ἐγκαταλειφθῇ ἓνα σημαντικὸ πεδίο ἔρευνας, ἡ ἀνάλυση, δηλαδή, τῶν βασικῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν ποὺ ἐνυπάρχουν στὸν νομικιστικὸ τρόπο σκέψεως καὶ λύσεως προβλημάτων)· γ) ἓνας ἀπόκρυφος καὶ παραπλανητικὸς ὁρος ποὺ ὑποτίθεται ὅτι καλύπτει μιὰ φαινομενικὰ νέα (σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν παραδοσιακὴ) μέθοδο μελέτης τῶν νομικῶν προβλημάτων, ἀλλὰ ποὺ στὴν πραγματικότητα εἰσάγει μόνο τοὺς κοινωνιολογικοὺς τρόπους ἔρευνας, οἱ ὁποῖοι εἶναι δευτερεύοντες γιὰ τοὺς βασικοὺς νομικοὺς κανόνες (σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ μιὰ νόμιμη ἀντίδραση, δηλαδή, ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου εἶναι μόνο ἓνα βολικὸ καὶ μᾶλλον κενὸ σύνθημα ποὺ ἀποκαλύπτει ἄρκετὰ πρόσθετα καὶ βοηθητικά, ἀλλὰ ὅπωςδὴποτε δευτερεύουσας σημασίας, μέσα διερευνήσεως τῆς παραδοσιακῆς προοπτικῆς τοῦ δικαίου).

Ποιά ἄποψη εἶναι μεθοδολογικὰ ἡ πιὸ ὀρθή; Ποιά ἄποψη εἶναι ἡ πιὸ κατάλληλη γιὰ τὴν ἐνασχόληση μὲ τρέχουσες ἐμπειρικὲς ἀνακαλύψεις; Ποιά ἄποψη ἐκφράζει καλύτερα τὴν βαθειὰ γνώση ποὺ γεννιέται μὲ τὶς ζωντανὲς συζητήσεις γιὰ τὰ βασικὰ προβλήματα τῶν νομικῶν ἐπιστημῶν;

Γιὰ νὰ δοθῇ ἀπάντηση σ' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα πρέπει νὰ ἐξετάσουμε μερικοὺς ὁρισμοὺς ποὺ ὑπάρχουν γιὰ τὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου. Ὁ P. Selznick λέγει ὅτι «ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ σὰν μιὰ προσπάθεια ὄχι μόνο ταξινομήσεως ὅλων ὧν γνωρίζουμε γιὰ τὰ φυσικὰ στοιχεῖα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ χρησιμοποίησεως αὐτῆς τῆς γνώσεως γιὰ μιὰ συνειδητὴ, συνεχῆ ἐπιχείρηση, ποὺ κατευθύνεται ἀπὸ εἰδικούς στόχους καὶ ιδέες».¹ Ὁ Selznick διακρίνει τρία στάδια ἀναπτύξεως τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου: (1) τὸ πρωτόγονο στάδιο, (2) τὸ στάδιο τοῦ κοινωνιολογικοῦ

1. P. Selznick, «The Sociology of Law» εἰς *Law and the Behavioral Sciences*, L. Friedman, S. Macaulay (eds.), Indianapolis, Bobbs-Merrill, 1969, σ. 203.

τεχνίτου καὶ (3) τὸ στάδιο τῆς ἀληθινῆς ὀριμότητας, ὅπου «ὁ κοινωνιολόγος ξεπερνᾷ (χωρὶς νὰ τὸν ἀποδοκιμάζει) τὸν ρόλο τοῦ τεχνίτου ἢ τοῦ μηχανικοῦ καὶ σκοπεύει σὲ στόχους πρὸς ὑψηλὸς καὶ σὲ καθοδηγητικὰς ἀρχὰς τῆς εἰδικῆς ἀνθρώπινης ὑποθέσεως πρὸς ἃς ἀντικείμενο μελέτης».¹

Ὁ J. Skolnick ἐξετάζει τὸ θέμα κάπως διαφορετικά: «Ἡ πρὸς σημαντικὴ ἐργασία γιὰ τὸν κοινωνιολόγο τοῦ δικαίου εἶναι ἡ ἀνάπτυξη θεωρίας πρὸς βασιζέται σὲ ἐμπειρικὲς μελέτες πρὸς ἀναφέρονται σὲ θεσμούς». Καὶ ἐπίσης: «Ἡ πρὸς σημαντικὴ συνεισφορά τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου στὴν κοινωνικὴ θεωρία εἶναι ἐκείνη τῆς κατανοήσεως τῆς σχέσεως ἀνάμεσα στὸ νόμο καὶ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση».²

Ὁ V. Aubert ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου εἶναι μέρος μιᾶς γενικῆς ἐπιστήμης, δηλαδὴ τῆς Κοινωνιολογίας τῆς Ἐπιστήμης πρὸς ἀσχολεῖται μὲ τὸν εἰδικὸ νομικὸ τρόπο σκέψεως.³ Ὁ Adam Podgórecki προτείνει τὸν ἀκόλουθο ὅρισμό: «Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ἔχει σὰν ἀντικείμενο ὄχι μόνον τὴν ἐγγράφη, σχηματισμὸ καὶ ἐπαλήθευση τῶν γενικῶν ἀλληλοσυσχετίσεων πρὸς ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὸ δίκαιο καὶ τοὺς ἄλλους κοινωνικοὺς παράγοντες (τὸ δίκαιο θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῇ σὰν μιὰ ἀνεξάρτητη ἢ ἐξαρτώμενη μεταβλητή), ἀλλὰ καὶ τὴν προσπάθεια δημιουργίας μιᾶς γενικῆς θεωρίας πρὸς ἃς ἐρμηνεύει τὶς κοινωνικὲς διεργασίες στὶς ὁποῖες ἐνυπάρχει τὸ δίκαιο· μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου συνδέεται μὲ τὸν ὄγκο τῆς κοινωνιολογικῆς γνώσεως».⁴

Αὐτοὶ οἱ ὅρισμοί, ὅπως ὅλοι οἱ ὅρισμοί στὶς κοινωνικὲς ἐπιστήμες, ἀποβλέπουν στὸ νὰ συγκεντρώσουν τὴν προσοχὴ πᾶν σὲ εἰδικὰ προβλήματα καὶ νὰ τονίσουν ὀρισμένες ἀπόψεις τῆς περίπλοκης κοινωνικῆς πραγματικότητας. Γι' αὐτὸ, αὐτοὶ οἱ ἄλλοι ὅρισμοί μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν σὰν μιὰ ἀκαδημαϊκὴ προσπάθεια νὰ περιληφθοῦν μέσα σ' ἓνα γενικὸ πλαίσιο τὰ διάφορα ἔργα εἰδικῶν ἐπιστημόνων πρὸς σκέπτονται καὶ ἀποφασίζουν γιὰ τὶς ποικίλες σχέσεις πρὸς ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὸ νόμο καὶ τὴ δομὴ τῆς κοινωνίας.

Παρ' ὅλες αὐτὲς τὶς προσπάθειες «συλλήψεως τῆς ἐννοίας» τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου, μίᾳ, κατὰ κάποιον τρόπο, νέα, ἐντελὴς διαφορετικὴ—πρὸς ὅμως ἔχει τὶς ρίζες τῆς στὶς παραδοσιακὲς διαθέσεις—μέθοδος τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου ἀναδύεται σὰν ἓνα μᾶλλον νέο πρότυπο ἐρευνας. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια εἶναι φανερὴ σὲ διάφορες ἐρευνες, ἰδιαίτερα ὅμως σὲ μιὰ ἐμπεριστατωμένη ἰταλικὴ μελέτη (1965-

1971) γιὰ τὴν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης,⁵ στὴν ὁποία ἀρκετὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς νέας μεθόδου διακρίνονται καθαρά: (α) ἓνα κοινωνικὸ θέμα μεγάλου ἐνδιαφέροντος ἀπετέλεσε ἀντικείμενο πλῆθους, διεπιστημονικῆς ἀναλύσεως, (β) μιὰ κοινωνικὴ διάγνωση πρὸς καλύπτει μιὰ τεράστια ποικιλία προβλημάτων, θεμάτων καὶ ἀνοικτῶν ἐρωτήσεων ἔγινε, στὰ πλαίσια τῆς προσπάθειας νὰ περιγραφῇ, σὲ γενικὴ γλῶσσα, ἓνα πλῆθος διαδικασιῶν διαφόρων βαθμῶν καὶ κατευθύνσεων πρὸς ὅμως περικλείονται μέσα σ' ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο, (γ) προκαθορισμένες καὶ γενικώτερες ἐξηγήσεις ἐπρωτάθησαν γιὰ νὰ εὐρεθοῦν οἱ αἰτίες τῶν ἀλληλοδράσεων πρὸς καταγράφθηκαν καὶ περιγράφηκαν, (δ) τέλος, διατυπώθηκαν μερικὲς προτάσεις πρὸς ἔχουν τὸν χαρακτήρα τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας καὶ πρὸς ἀποτελοῦν μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης.

Αὐτὴ ἡ προσπάθεια συμπληρώνει τὴν παλαιὰ ὥς πρὸς τὸ ὅτι ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ τονίσῃ τὴν ἀνάγκη λύσεως προβλημάτων μεγάλου κοινωνικοῦ ἐνδιαφέροντος πρὸς εἶχαν παραμεληθῇ ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς ἐπιστήμονες. Ἄν αὐτὴ ἡ προσπάθεια ἐπιτύχῃ, πολλές μεθοδολογικὲς δυνατότητες θὰ προκύψουν, μὲ τὴν μορφή ἐνὸς νέου συνδυασμοῦ τῶν παραδοσιακῶν κλάδων μορφώσεως.

Ἀντὶ νὰ ἀναζητοῦμε τὸν τέλειο ὅρισμό τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου, προπαρασκευασμένο κατὰ ἓνα τρόπο ἀναλυτικὸ, ὥς λάβουμε ὑπ' ὄψη τὰ ἐπιτεύγματα πρὸς ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ἔχει ἐπιτελέσει καὶ τὶς δυσκολίες πρὸς ἔχει ἀντιμετωπίσει μέχρι σήμερα. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ προβλήματα εἶναι κυρίως μεθοδολογικοῦ χαρακτήρα. Μέχρι ποιοῦ βαθμοῦ ὅμως ἔχει ἐμπλουτίσει τὶς νομικὲς ἐπιστήμες τὸ δίδαγμα πρὸς ἔχει ἐξαχθῇ ἀπὸ τὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου; Μιὰ ἐλλειπτικὴ ἀπάντηση θὰ ἦταν στὴν ἀρχὴ κατάλληλη. Τὸ δίδαγμα πρὸς ἔδωσε ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ἀποκάλυψε ὅτι ὁ παραδοσιακὸς νομικὸς συλλογισμὸς εἶναι περιορισμένος ὅταν χρησιμοποιεῖται σὰν κύριο «ἐργαλεῖο» καὶ ὄργανο στὴ λύση νομικῶν προβλημάτων. Ἐδῶ ὅμως γεν-

1. Op. cit., σ. 3.

2. J. Skolnick, «The Sociology of Law in America. Overview and Trends», Law and Society Supplement to Summer, 1965, issue of *Social Problems*, 4, 1965.

3. V. Aubert, *Sociology of Law* (mimeo), Oslo.

4. A. Podgórecki, *Sociologia Prawa*, Warszawa, 1962, σ. 15.

5. R. Treves, *The Administration of Justice in Italy* (A Sociological Survey) Varese, 1971 (mimeo). Ὁ J. Ben-David στὸ ἄρθρο του «How to Organize Research in the Social Sciences», εἰς *Daedalus* Spring 1973, Vol. 102 (2), κάνει ἀκριβῶς τὴν ἴδια παρατήρηση. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάλυσή μου, ἓνα ἀπὸ τὰ πρωταρχικὰ προβλήματα τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν εἶναι ἡ ἔλλειψη ἀναγνώσεως ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα πρὸς ἐξετάστηκαν ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς ἐπιστήμονες ἀπαιτοῦν μιὰ ἐκλεκτικὴ μέθοδο, ὅπως αὐτὴ τῆς κλινικῆς ἱατρικῆς καὶ τῆς Μηχανολογίας. Σχετικὰ φαίνεται ὅτι πραγματικὰ ἔχει ὑπάρξει ὀπισθοδρόμηση ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ 1930, πρὸς τὶς ἠνωμένες Πολιτεῖες ἄρχισε ἡ μελέτη τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων. Ἐρευνητικὲς ἐργασίες, ὅπως ἡ *Recent Social Trends* πρὸς δημοσιεύθηκε τὸ 1934 σὰν ἀποτέλεσμα τῆς συνεργασίας ἐξελκόντων οἰκονομολόγων, πολιτικῶν ἐπιστημόνων καὶ κοινωνιολόγων, ἢ ἡ ἐργασία γιὰ τὸ φυλετικὸ πρόβλημα στὴν Ἀμερικὴ πρὸς ἔγινε μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ Gunnar Myrdal, οἰκονομολόγου πρὸς συνεργάστηκε μὲ κοινωνιολόγους, δὲν εἶχαν συν-
χεια μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιον Πόλεμο.

νιέται ένα νέο πρόβλημα: ο καλούμενος νομικός συλλογισμός που βασίζεται; Η απάντηση, αν μπορεί να δοθεί, είναι: ο νομικός συλλογισμός βασίζεται στον κοινό νοῦ και ιδιαίτερα στις νομικιστικές επαγγελματικές ικανότητες. Παρ' όλα αυτά ο κοινός νοῦς, με ὅλο τὸν σεβασμὸ που τοῦ ὀφείλεται, ἔχει περιορισμένα ὅρια καὶ ὑποχωρεῖ πρὸ τῆς συστηματικῆς γνώσεως. Ἐπὶ πλέον, οἱ επαγγελματικές ικανότητες τῶν δικηγόρων, πού εἶναι μοναδικές, εἶναι ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τοῦ ἐπαγγέλματος. Αὐτὲς οἱ ἐλλείψεις προκαλοῦν τοὺς μεγαλύτερους περιορισμοὺς στὴν παραδοσιακὴ χρῆση τοῦ νομικοῦ συλλογισμοῦ. Ἀλλὰ ἂν ἐπικρατῇ αὐτὴ ἡ κατάσταση, ποιές νέες εἰδικότερες κοινωνιολογικές μέθοδοι μποροῦν νὰ προσφερθοῦν γιὰ νὰ πλατύνουν, βαθύνουν καὶ δξύνουν τὴ διορατικότητά μας σχετικά με τὴν περίπλοκη ὀργάνωση τῶν νομικῶν καὶ κοινωνικῶν διαδικασιῶν;

Γιὰ νὰ δοθῇ μιὰ πιὸ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση σὲ αὐτὲς τὶς ἐρωτήσεις, χρειάζεται μιὰ ἐπισκόπηση τῶν διαφόρων μεθόδων πού βοηθοῦν στὴν συμπλήρωση τῆς παραδοσιακῆς γνώσεως.

μέθοδοι κοινωνικο-νομικῆς ἔρευνας

Υπάρχουν πολλές μέθοδοι πού θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὴ μελέτη τοῦ προβλήματος τοῦ κοινωνικοῦ περιεχομένου τοῦ δικαίου ἢ τῆς νομιμότητάς του καὶ τῆς δεσμευτικῆς του δυνάμεως. Αὐτὲς εἶναι: ἡ ἱστοριοπεριγραφικὴ, ἡ ἐθνογραφικὴ-συγκριτικὴ, τοῦ ἐρωτηματολογίου καὶ τῶν συνεντεύξεων, τῆς ἀναλύσεως νομικοῦ ὕλικου, ἡ μονογραφικὴ, ἡ πειραματικὴ καὶ, τελικά, ἡ συγκριτικὴ. Ἄς ἐξετάσουμε συνοπτικά—καὶ κατὰ τρόπο ἀντίθετο πρὸς τὴν κυριαρχοῦσα στὴ νομικὴ ἐπιστήμη μέθοδο τῆς ἀναλυτικῆς σκέψεως—τὶς πιθανές τους ἐφαρμογές.

ἡ ἱστοριοπεριγραφικὴ μέθοδος

Ἡ ἱστορικὴ μέθοδος, στὴν ἔρευνα τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου, ὑποθέτει ἕνα διαχρονικὸ τρόπο μελέτης πού πηγαίνει πίσω στὸ παρελθόν. Χρησιμοποιεῖ ἀποδεικτικά ἔγγραφα, πού προέρχονται ἀπὸ ἰδιωτικά καὶ ἐπίσημα ἀρχεῖα, ὑπομνήματα, δημοσιεύματα πού ἔχουν καταγραφῇ σὲ κάθε τύπο γραφῆς, σφηνοειδῆ, ἱερογλυφικά ἢ σὲ σύμβολα ὅπως σφραγίδες ἢ οἰκόσημα. Ἡ ἱστορικὴ μέθοδος ἀπαιτεῖ ἐμπειρὴ κριτικὴ ἀνάλυση τῶν πηγῶν, ἀμεση καὶ εὐθεΐα. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις αὐτὴ ἡ μέθοδος μπορεῖ νὰ στερῇται ἀκριβείας. Σὲ ἄλλες μπορεῖ νὰ ἔχη πολὺ ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα.

Παραδοσιακὰ χρησιμοποιουμένη ἡ ἱστορικὴ μέθοδος, ὅταν ἐφαρμόζεται στὴ μελέτη τοῦ δικαίου, περιγράφει αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ νομικὸ θέσπισμα, αὐτὴ ἢ ἐκεῖνη τὴ θέση, αὐτὸν ἢ ἐκεῖνο τὸν θεσμὸ, στὴ μο-

ναδική του ἱστορικὴ προοπτικὴ. Ὅσο πιὸ πολλὰ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, τόσο πιὸ πολλές οἱ λεπτομέρειες πού ἀποδίδουν τὴν ἰδιαίτερη ἰδιοσυγκρασίαν ἑνὸς νομικοῦ γεγονότος, τόσο πιὸ παραγωγικὴ ἢ ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς μεθόδου.

Ἡ σύγχρονη παραλλαγὴ πού θὰ μπορούσε παραγωγικὰ νὰ χρησιμοποιηθῇ γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ δικαίου παίρνει ἕνα διαφορετικὸ μεθοδολογικὸ προσανατολισμό. Προσπαθεῖ νὰ συγκρίνῃ τοὺς τύπους τῶν κοινωνικῶν συστημάτων καὶ τὰ νομικὰ συστήματα πού ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτά.

Χωρὶς νὰ προχωρήσουμε σὲ λεπτομέρειες, ἀναφέρουμε ἀπλῶς ὅτι ὑπάρχουν τοὐλάχιστον τρεῖς βασικὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν συστημάτων καθὼς καὶ τῶν νομικῶν συστημάτων πού εἶναι προσαρτημένα σ' αὐτά:

1) ἀπαρχαιωμένα νομικὰ συστήματα (ὅταν οἱ κοινωνικὲς ἀνάγκες ξεπερνοῦν τὶς ἀκαμπτες παραδοσιακές ἀπαιτήσεις τοῦ νομικοῦ συστήματος),

2) κατάλληλα νομικὰ συστήματα (ὅταν οἱ κοινωνικὲς ἀνάγκες βρίσκονται σὲ κάποια ἁρμονία μετὰ τὴν ὁμάδα τῶν νομικῶν κατασκευῶν καὶ τύπων πού συνθέτουν τὸ νομικὸ σύστημα σὰν σύνολο,

3) προοδευτικὰ νομικὰ συστήματα (ὅταν τὸ νομικὸ σύστημα εἶναι πιὸ ἀναπτυγμένο, πιὸ διαφωτιστικὸ ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς καὶ πολιτικοκοινωνικὲς καταστάσεις πού ἀνθίστανται στὴ δημιουργικὴ του πίεση). Βέβαια ἡ πραγματικὴ κατάσταση εἶναι πάντοτε πιὸ περίπλοκη. Γενικά (ὅπως ἀναφέρει σχετικὰ ὁ I. Raz) τὰ νομικὰ συστήματα εἶναι πρόσκαιρα διότι ἀλλάζουν συνεχῶς. Νέοι νόμοι διαρκῶς θεσπίζονται καὶ μερικοὶ νομικοὶ τύποι χάνουν τὴ δεσμευτικὴ τους δύναμη (θὰ ἦταν ἴσως καλύτερα ἂν μιλούσαμε γιὰ νομικὰ συστήματα «πού πηδοῦν» ἢ «δονοῦνται» συνεχῶς, καὶ συνεπῶς ἀλλάζουν καὶ τὸ πεδίο δράσεώς τους καὶ τὸ περιεχόμενό).

Αὐτὴ ἡ νέα ἄποψη προσφέρει μιὰ μεγάλῃς ὀλκῆς θεωρητικὴ προοπτικὴ, πού θὰ μπορούσε νὰ διαφωτίσῃ τὸ μέχρι στιγμῆς σκοτεινὸ γενικὸ πρόβλημα: κάτω ἀπὸ ποιές συνθήκες μπορεῖ ἕνα νομικὸ σύστημα νὰ υἱοθετηθῇ ἀπὸ ἄλλα κοινωνικὰ συστήματα; Δὲν ὑπάρχουν μόνο τεχνικοὶ νεωτερισμοί νομικῆς ιδέας, νομικοὶ τύποι καὶ κατασκευές μποροῦν ἐπίσης νὰ θεωρηθοῦν σὰν κοινωνικοὶ νεωτερισμοί. Σημεῖα τοῦ γερμανικοῦ δικαίου (ιδίως τὸ μέρος πού συνδέεται μετὰ τὸν ἀστικὸ ἐποικισμό) υἱοθετήθηκαν ἀπὸ τοὺς Πολωνούς.¹ Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα τῶν ξένων νομικῶν συστημάτων υἱοθετήθηκαν ἐπειδὴ χρειάζονταν. Εἶχαν λειτουργικότητα καὶ συμφωνοῦσαν μετὰ τὶς νέες κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς τάσεις. Μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιον Πόλεμον ἡ Ἰαπωνία (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀστικὸ δίκαιο πού εἶχε δανεισθῇ ἀρχικά ἀπὸ τὴ

1. W. Wasjutynski, «Origins of Polish Law, Tenth to Fifteenth Centuries» εἰς *Polish Law throughout the Ages*, W. J. Wagner (ed.), Stanford: Hoover Institution Press, 1970, σ. 62-63.

Γερμανία και τη Γαλλία) δανείσθηκε και υιοθέτησε το αμερικανικό συνταγματικό δίκαιο.

“Όλα αυτά τα «ταξίδια», οι «μεταφυτεύσεις», οι εκούσιες και οι ακούσιες προσαρμογές γίνονται καλύτερα αντιληπτές, με την αποδοχή του πιο επεξεργασμένου σχήματος της κοινωνικοϊστορικής σκέψης. Μόνο έτσι οι κατευθύνσεις και οι αιτίες του κύματος των νομικών μεταρρυθμίσεων μπορούν να κατανοηθούν καλύτερα· όχι σαν επίδραση ενός θεσμού πάνω σ’ έναν άλλο ή της σκέψης ενός νομικού φιλοσόφου σ’ άλλον, αλλά σαν μια αμοιβαία και αλληλοσυμπληρούμενη ανταλλαγή νομικών μεταρρυθμίσεων και ιδεών. Έπίσης όρισμένα απροσδιόριστα και ανεπιθύμητα αρνητικά υποπροϊόντα αυτών των ανταλλαγών θα μπορούσαν να γίνουν καλύτερα αντιληπτά. Μερικά στοιχεία ενός υιοθετηθέντος τελευταία νομικού συστήματος, που ήταν προσαρμοσμένα στο «πατρικό» κοινωνικό σύστημα θα μπορούσαν να θεωρηθούν περίεργα, ξένα και μη αποδεκτά από μερικά μέλη του κοινωνικού συστήματος που τα δέχεται, γιατί δεν φέρουν τη σφραγίδα των παραδοσιακά αποδεκτών θεσμών.

Αυτή η άποψη εξηγεί επίσης γιατί μερικά νέα νομικά συστήματα ή τα στοιχεία τους, αν και λογικά και ίσως έντελώς λειτουργικά, απορρίπτονται με μανία, σε αντίθεση προς όλα τα λογικά επιχειρήματα. Δεν έχουν το «χάρισμα» του παραδοσιακού που προέρχεται από το δικό τους έθνικό, κοινωνικό και ιστορικό υπόβαθρο. Η παρουσία ή η απουσία αυτού του ειδικού «χαρίσματος» είναι ένα πρόσθετο, ανεξάρτητο στοιχείο που θα μπορούσε να ανιχνευθεί ιστορικά και που θα μπορούσε να μετατρέψει την κοινωνική συμπεριφορά των μελών ενός δεδομένου κοινωνικού συστήματος κατά τρόπο ουσιαστικό.

ή εθνογραφική-συγκριτική μέθοδος

Αυτή η μέθοδος μοιάζει κάπως με την ιστορική. Συνίσταται στη μελέτη των φαινομένων της συμπεριφοράς διαφόρων πολιτισμικών συστημάτων στις λεγόμενες πρωτόγονες κοινωνίες. Οι σύγχρονες εκπολιτισμένες κοινωνικές σχέσεις είναι εξαιρετικά σύνθετες, ενώ οι ονομαζόμενες πρωτόγονες κοινωνίες πολλές φορές παρέχουν ευκαιρίες για την παρατήρηση νομικών αλληλοδράσεων που έχουν το χαρακτηριστικό της εργαστηριακής απλότητας. Έπειδή οι έρευνες στις οποίες χρησιμοποιείται ή εθνογραφική μέθοδος συνήθως διεξάγονται σε περιοχές που έχουν πολιτισμικά συστήματα (cultures) διαφορετικά από τα πολιτισμικά συστήματα των ερευνητών, τα δεδομένα πρέπει να διασταυρώνονται με όσο το δυνατό περισσότερα μέσα. Η τεχνική της παρατηρήσεως διά της συμμετοχής είναι αναπόφευκτη, γιατί έπειτα από ένα μικρό διάστημα έρευνας επιτρέπει στον μελετητή να ταυτίζεται λίγο-πολύ με το υπό μελέτη πολιτισμικό περιβάλλον.

Τότε, χάνει την κοινωνική απόσταση που τον χωρίζει από τα προβλήματα (συχνά και την ικανότητα να τα κατανοήσει) κι έτσι αποκτά—όσο του επιτρέπει ο ρόλος του σαν ανθρωπολόγου—μεγαλύτερη ικανότητα κατανοήσεως.

Τι κερδίζει ένας επιστήμονας, που έχει υιοθετήσει τις απόψεις της Νομικής Έπιστήμης, από ανθρωπολογική σκοπιά; Τουλάχιστον δύο νέες γνωστικές διαστάσεις μπορούν να αποκτηθούν. Η πρώτη είναι η αναγνώριση του περιορισμένου κύρους των γενικά αποδεκτών νομικών όρισμών· ή δεύτερη είναι η αναγνώριση του σχετικά περιορισμένου κύρους του ίδιου του νόμου.

Οι παραδοσιακοί δικηγόροι τείνουν (και αν ακόμη δεν συμφωνούν στις λεπτομέρειες) να θεωρούν ότι το δίκαιο αποτελείται από επίσημους νομικούς κανόνες δημοσιευόμενους από νόμιμες αρχές και περιβαλλόμενους με την εξουσία των ποινικών κυρώσεων με την οποία επιβάλλουν τη συμμόρφωση προς αυτούς. Υπάρχουν πολλά αδύνατα σημεία σ’ ένα όρισμό αυτού του τύπου· π.χ. τι σημαίνει «επίσημος κανόνας»; ποιές εξουσίες είναι νόμιμες; ποιές ποινικές κυρώσεις αναγνωρίζονται σαν νομικές (τυπικές, άτυπες);

Ας αφήσουμε κατά μέρος τις αιώνιες συζητήσεις που αναφέρονται σ’ αυτές τις ερωτήσεις και ας δούμε, αντίθετα, ότι οι ανθρωπολογικές μελέτες αποδεικνύουν ότι το άτυπο (ζωντανό) δίκαιο λειτουργεί ακόμη και εκεί που οι ονομαζόμενες νόμιμες αρχές δεν υπάρχουν. Κατά την απουσία αυτών των αρχών, φαινόμενα που θα μπορούσαν να ορισθούν από ένα παρατηρήτη του δεδομένου πολιτισμικού συστήματος σαν νομικοί κανόνες χρησιμοποιούνται από τον λαό που θεωρεί ότι αυτά τα φαινόμενα έχουν το κύρος του νόμου. Δημιουργούν συμπεριφορά που σ’ όλες τις πολιτισμένες κοινωνίες ορίζεται σαν «νόμιμη» και περιβάλλονται από θεσμούς που σύμφωνα με τις γενικές αρχές θα μπορούσαν επίσης να κληθούν νομικοί θεσμοί.

Έτσι το πλήθος των αποδείξεων που προέρχεται από τις ανθρωπολογικές μελέτες δείχνει—σε αντίθεση προς τις υπάρχουσες θεωρητικές απόψεις—ότι ο νόμος θα μπορούσε να υπάρχει και να λειτουργήσει χωρίς το χαρακτηριστικό που φαίνεται απόλυτα αναγκαίο: υποχρεωτικές ποινικές κυρώσεις υποστηριζόμενες από νόμιμες εξουσίες. Περιληπτικά αναφέρεται ότι οι ανθρωπολογικές μελέτες υποστηρίζουν (με αποδείξεις που συγκεντρώθηκαν από διάφορες κοινωνίες) τη θέση που ενωρίτερα διατυπώθηκε από τους L. Petrazycki¹ και E. Ehrlich² σχετικά με τις βιομηχανικές κοινωνίες.

1. L. Petrazycki, *Law and Morality*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1955.

2. E. Ehrlich, *Fundamental Principles of the Sociology of Law*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1936.

Σύμφωνα με τὴ γνώμη τῶν J. Petrazycki (ἐνορα-
τικό δίκαιο) καὶ τοῦ F. Ehrlich («ζωντανὸ» δίκαιο),
τὸ δίκαιο θὰ μπορούσε νὰ κατανοηθῇ καλύτερα μὲ
ἓνα ὅρισμό μέσα στὸν ὁποῖο περικλείεται τὸ δίκαιο
σ' ὅλη τὴν ἔκτασιν τῆς πραγματικῆς τοῦ λειτουργί-
ας κι ὅχι μόνο στὴν ἔκτασιν τὴν ἐπίσημα περιγρα-
φόμενη. Αὐτὸς εἶναι ὁ πυρήνας τοῦ πρώτου μαθή-
ματος ποὺ ἐμφανίζεται ὅταν ἡ ἄποψη διευρύνεται
μὲ τὴν ἀνθρωπολογικὴ μέθοδο.

Μιὰ δευτέρη διάστασις εἶναι ἐπίσης βασικὴ. Ἀρ-
κετὲς ἐμπειρικὲς ἀνθρωπολογικὲς μελέτες ποὺ ἔγιναν
π.χ. ἀπὸ τοὺς P. Bohannan,¹ U. Goldschmidt,²
M. Gluckman,³ ὅπως ἐπίσης τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς
μελέτης ἀπὸ τὸν Pyong-Choon Hahn⁴ ποὺ βρίσκονται
στὸ μεταίχμιο μεταξὺ ἀνθρωπολογικῆς ἔρευνας καὶ
ἐρευνας τῆς κοινῆς γνώμης, ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ
δίκαιο ἔχει περιωρισμένη ἐπίδραση πάνω στὴν ἀν-
θρώπινη συμπεριφορά. Ὅταν ἀναλύεται ἡ ἀμοιβαία
ἐπίδρασις ὅλων τῶν πιθανῶν κινήτρων, γίνεται φα-
νερὸ ὅτι κίνητρα ποὺ ἔχουν αὐστηρὰ νομικὸ χαρα-
κτῆρα διαδραματίζουν ἓνα ἄρκετὰ περιορισμένο
ρόλο. Σ' ὅλες ἐκεῖνες τὶς κοινωνικὲς καταστάσεις
ὅπου τὰ μέλη μιᾶς ομάδας ἀσχολοῦνται μὲ πολλὰς
πρόσθετες δραστηριότητες ποὺ ἐπηρεάζονται ἀπὸ
τὴ συμμετοχὴ σὲ ἄλλες, ἐκτὸς τῆς πρωταρχικῆς,
ομάδες, οἱ σχέσεις ποὺ ὑπάρχουν μέσα στὴν πρωταρ-
χικὴ ομάδα ἐπηρεάζονται ἀποφασιστικὰ ἀπὸ τὴν
ἀνατροφοδότηση ποὺ παρέχουν οἱ σχέσεις ἐκτὸς
τῆς ομάδας.

Οἱ πολλαπλὲς σχέσεις τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας
μεταβάλλουν καὶ περιορίζουν αὐτὸ τὸ πρότυπο τῆς
συμπεριφορᾶς ποὺ κυριαρχεῖ στὶς ἀπρόσωπες βιο-
μηχανίες καὶ ὀρθολογικὲς κοινωνίες. Σ' αὐτὲς τὶς
κοινωνίες, τὰ ἄτομα αἰφνίδια, τυχαῖα ἢ μὲ προσω-
πικὲς ἀποφάσεις ποὺ μπορούν ν' ἀλλάζουν συνέχεια,
ἀσχοιοῦνται μὲ νομικὲς σχέσεις, συμπεριφέρονται
σύμφωνα μὲ πρότυπα ποὺ προέρχονται ἀπ' αὐτές,
καὶ ἀποδεσμεύονται κατὰ τρόπο ποὺ εἶναι ὀρισμένους
ἀπὸ πρὶν. Τότε ἐξαφανίζονται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ σκη-
νῇ. Αὐτὸς ὁ τύπος συμπεριφορᾶς δὲν εἶναι δυνατὸς
στὶς κοινωνίες ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ πολλαπλὰς
σχέσεις ποὺ δημιουργοῦν οἱ δεσμοὶ μὲ πολλαπλὰς
ἀλληλοσυσχετιζόμενες κοινωνικὲς ομάδες. Σ' αὐτὲς
τὶς κοινωνίες τὸ πρότυπο ἐνὸς εὐπρεποῦς (ἢ ἐνὸς «λο-
γικοῦ») ἀνθρώπου ἀναδύεται σὰν ἓνα μοντέλο ποὺ

εἶναι πιὸ λειτουργικὸ—ἀπὸ τὴν ἄποψη ἐνὸς καταλ-
λήλου ἐργαλείου ποὺ ὑποτίθεται ὅτι λύνει τὶς κοι-
νωνικὲς συγκρούσεις καὶ ἐπίσης ρυθμίζει τὶς κοινο-
νικὲς σχέσεις—ἀπὸ τὸ περιορισμένο, ἀποκομμένο,
λογικὸ, ἐλεύθερο, ἀπρόσωπο, μοντέλο τοῦ νομιμό-
φρονος πολίτου. Καὶ ὅπως ὁ Macaulay ἔχει ἀποδεί-
ξει, χρησιμοποιοῦντας τὸ παράδειγμα τῶν ἀμοιβαίων
σχέσεων μεταξὺ τῶν ἐπιχειρηματιῶν στὴν πιὸ
προχωρημένη τεχνολογικὰ βιομηχανικὴ κοινωνία,
σ' αὐτοὺς τοὺς ἐπαγγελματικὸς κύκλους, δὲν κυ-
ριαρχεῖ τὸ πρότυπο τῶν νομιμοφρόνων πολιτῶν,
ἀλλὰ τὸ πρότυπο τοῦ εὐπρεποῦς ἀνθρώπου, ποὺ φαί-
νεται τόσο τυπικὸ στὶς καλούμενες πρωτόγονες κοι-
νωνίες.⁵

Ἡ ἀνθρωπολογικὴ προοπτικὴ προσφέρει ἓνα
πρόσθετο πνευματικὸ «ἐργαλεῖο» ποὺ μπορεῖ νὰ εἴ-
ναι χρήσιμο γιὰ τὶς νομικὲς ἐπιστῆμες: καθορίζει κρι-
τήρια ποὺ κάνουν δυνατὴ τὴν ταξινόμησιν τῶν κοι-
νωνιῶν ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν σχέσεων τοὺς μὲ τὸ δι-
καίο. Πρὶν προταθῇ μιὰ πιὸ περίπλοκη ταξινόμησις,
δίδεται μιὰ δοκιμαστικὴ: α) κοινωνίες ποὺ ἀποφεύ-
γουν τὸ τυπικὸ δίκαιο (τὰ μέλη αὐτῶν τῶν κοινο-
νιῶν στρέφονται πρὸς τὸ τυπικὸ δίκαιο μόνο σὲ
ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, ὅταν ὅλα τὰ προσιτὰ μέσα
τοῦ αὐτοῦ κοινωνικοῦ ἐλέγχου ἔχουν προφανῶς
ἀποτύχει). β) φιλο-νόμιμες κοινωνίες ποὺ ἐξαίρουν
τὴ σπουδαιότητα τοῦ δικαίου σὰν ἀπαραίτητου
ὀργάνου κοινωνικῆς ἀλλαγῆς τόσο τοῦ ατόμου ὅσο
καὶ τοῦ συνόλου (τὰ μέλη αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν ἐν-
θαρρύνονται στὴ χρησιμοποίησιν τοῦ νόμου καὶ
ἔτσι δίνουν στὴν Πολιτεία τὴ δυνατότητα ἐλέγχου
τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων μεταξὺ τῶν ὑπηκόων τῆς·
ἐπίσης, μέλη αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν αἰσθάνονται
ἐσωτερικὴ ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιοῦν τὸν νόμο σὰν
ἓνα κατάλληλο ὄργανο μετρήσεως, «μαουβραρίσμα-
τος» καὶ διαμορφώσεως τῆς κοινωνικῆς ἀποστάσεως,
τοῦ κοινωνικοῦ κόστους καὶ κέρδους). γ) κοινωνίες
ποὺ θεωροῦν τὸν νόμο σὰν ἓνα χρήσιμο «ἐργαλεῖο»,
δευτερεύουσας ὅμως σημασίας, γιὰ τὴ δημιουργίαν
κοινωνικῶν σχέσεων (τὰ μέλη τῆς κοινωνίας αὐτῆς,
μὲ τὸ νὰ σκέπτονται ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἄμεση καὶ
σταθερὴ χρῆσιν τοῦ νόμου, εἶναι πρόθυμα νὰ τὸν
χρησιμοποιοῦσιν σὰν μιὰ βοηθητικὴ μηχανή, ὅταν
ἄλλα μέσα κοινωνικοῦ ἐλέγχου, ποὺ θεωροῦνται
πιὸ ἀξιόπιστα καὶ ποὺ ἀνταποκρίνονται στὴν εἰκόνα
τοῦ «εὐπρεποῦς» ἀνθρώπου ἀπαδείχθη ὅτι δὲν εἶναι
ἀποτελεσματικά). Ἐνα παράδειγμα κοινωνίας μὲ
ἀντι-νόμιμες τάσεις θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῇ ἡ
Ἰταλία, ἂν γινόταν βέβαια ἀποδεκτὴ αὕτη ἡ κατά-
ταξις. Σὰν παράδειγμα μιᾶς φιλο-νόμης κοινωνίας
θὰ μπορούσε νὰ ἀναφερθῇ ἡ παραδοσιακὴ Γερμανία
ἢ οἱ σοσιαλιστικὲς κοινωνίες ποὺ τονίζουν τὸν ρόλο

1. D. Bohannan, *Justice and Judgement among the Tiv.*,
London, 1957.

2. V. Goldschmidt, *Social Tolerance and Frustration*,
(mimeo), Nordwijk, Holland, 1972, τοῦ ἰδίου «The Greenland
Criminal Code and its Sociological Background» εἰς *Acta So-
ciologica*, Vol. 1, Fasc. 4, 1956.

3. M. Gluckman, «Concepts in the Comparative Study of
Tribal Law» εἰς *Law in Culture and Society*, Laura Nader
(ed.), Chicago, 1969.

4. Pyong-Choon Hahn, «The Decision Process in Korea»
εἰς *Comparative Judicial Behavior*, G. Schubert, D. Danelski
(eds.), Oxford University Press, 1969.

5. S. Macaulay, «Non-Contractual Relations in Business:
A Preliminary Study», εἰς *Law and Behavioral Sciences*, L.
Friedman, S. Macaulay (eds.), Indianapolis, Bobbs-Merrill,
1969, σ. 145-168.

τοῦ δικαίου στὸν σχηματισμὸ νέων μορφῶν κοινωνικῆς τάξεως. Οἱ καλούμενες πρωτόγονες κοινωνίες ἢ μερικὰ πολιτισμικὰ ὑποσυστήματα στὶς σύγχρονες σύνθετες βιομηχανικὲς κοινωνίες θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηρισθοῦν, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς προτεινόμενης ταξινομήσεως, σὰν κοινωνίες στὶς ὁποῖες ὁ δευτερεύων, βοηθητικὸς ρόλος τοῦ δικαίου κυριαρχεῖ.

μέθοδος γιὰ τὴν ἀνάλυση νομικοῦ ὑλικοῦ

Μελέτες δικαστικῶν ἀρχεῖων καὶ τῶν στατιστικῶν δεδομένων διαφόρων ἐπιστήμων ἀρχεῖων, πρακτικῶν, ἀναφορῶν, ἐξηγήσεων τῶν αἰτιολογιῶν, ἐννοιῶν τοῦ *de lege ferenda*, κτλ., εἶναι παραδείγματα ἐφαρμογῆς αὐτῆς τῆς μεθόδου (ἢ μάλλον αὐτῆς τῆς τεχνικῆς). Ἡ μέθοδος αὐτὴ μπορεῖ νὰ διαλευκάνῃ τὴ λειτουργικότητα τῶν νομικῶν ἐπιταγῶν (π.χ. μιὰ νομικὴ ἐπιταγὴ ποὺ λειτουργεῖ ἐλλιπῶς θὰ ἐξαναγκάσῃ τὴν αὐξήσῃ τῶν περιπτώσεων ἐφέσεως ποὺ ρυθμίζονται ἀπ' αὐτή). Μπορεῖ ἐπίσης νὰ μᾶς δώσῃ τὴν εὐκαιρίαν νὰ βροῦμε κατὰ πόσο μερικοὶ νομικοὶ κανόνες παραβαίνονται (ἀν παραβιῶνται, ὁ ἀριθμὸς τῶν σχετικῶν περιπτώσεων, ἐφέσεων, μηνύσεων, κτλ., θὰ αὐξηθῇ). Μὲ τὴ μέθοδο αὐτὴ μπορούμε ἐπίσης νὰ συγκεντρώσουμε στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐπαλήθευση ὑποθέσεων ποὺ ἀποτελοῦν τὴ βάση τῶν νομικῶν ἐπιταγῶν ἢ τῶν κανονιστικῶν θεσπισμάτων. Βέβαια αὐτὴ ἡ μέθοδος ἔχει πλεονεκτήματα ἀλλὰ καὶ μερικὰ μειονεκτήματα. Τὸ βασικότερο πλεονέκτημα τῆς μεθόδου τῆς ἀναλύσεως τοῦ νομικοῦ ὑλικοῦ εἶναι ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ἐρευνητὴς ἢ κάποιος ἄλλος (γιὰ νὰ ἐλέγξῃ τὸν πρῶτο ἢ νὰ συμπληρώσῃ τὰ πορίσματά του) μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ ἴδιο ὑλικὸ ἀρκετὲς φορὲς.

Τὸ ὑλικὸ παραμένει ἄθικτο καὶ προσιτὸ, καὶ ὁποιοσδήποτε πρόσθετες μελέτες ἢ διπλοὶ ἐλεγχοί, γιὰ τὴν ἐπαλήθευση νέων ἰδεῶν ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν προκύψει στὸ διάστημα τῆς ἐρευνας, εἶναι δυνατοί. Ἐνὰ ἄλλο πλεονέκτημα εἶναι ὅτι συνήθως τὸ νομικὸ ὑλικὸ εἶναι δείκτης πράξεων ποὺ ἦσαν δυνατὲς ἢ ποὺ πράγματι συνέβησαν.

Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ νομικὸ ὑλικὸ συσχετίζεται μὲ τὴ συμπεριφορὰ μᾶλλον παρὰ μὲ τὶς ἀξίες καὶ τὶς διαθέσεις ποὺ συνδέονται μὲ τὰ νομικὰ προβλήματα. Ὁ ἐνδιαφέρων αὐτὸς σύνδεσμος καθιστᾷ τὸ ὑλικὸ ἰδιαίτερα πολὺτιμο, γιατί στὶς κοινωνικο-νομικὲς σπουδὲς ἐκεῖνο ποὺ πράγματι μετράει εἶναι ἡ νομικὴ συμπεριφορὰ αὐτὴ καθ' ἑαυτή.

Οἱ δικηγόροι (ποὺ εἶναι προσανατολισμένοι στὸ καθήκον) βλέπουν τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ μὲ τοὺς κανονιστικοὺς φακοὺς τῆς θέσεως, τῶν νομικῶν προηγουμένων ἢ τῶν διοικητικῶν ἀποφάσεων, καὶ ὅταν ἐρωτηθοῦν γιὰ τὴ νομικὴ συμπεριφορὰ θὰ ἀνατρίξουν στὸ δίκαιο, ὅπως ἐμφανίζεται στὰ βιβλία, καὶ θὰ ἐνεργίσουν μὲ βάση αὐτό.

Συμφωνίες ποὺ ὑποτίθεται ὅτι εἶναι συμβόλαια, διάφοροι τύποι ἀτύπων διαθηκῶν, σημειώσεις, ἐπιστολές, στατιστικὲς, μηνύσεις, οἰκονομικὰ ἀρχεῖα, διοικητικὰ ὑπομνήματα, ὅλα αὐτὰ εἶναι ὑλικὸ ποὺ συνήθως ὁ δικηγόρος, ποὺ ἔχει εἰδικευθῇ στὸν κανονιστικὸ τρόπο σκέψεως, δὲν ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἀποτελεῖ πιθανὴ πηγὴ κωδικοποιημένης νομικῆς γνώσεως.

Ὅπως ὁ J. Gorecki ἔχει καθαρὰ δείξει στὶς μελέτες του γιὰ τὸ διαζύγιο, αὐτὸ τὸ ὑλικὸ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀνεκτίμητης ἀξίας.¹ Στὴν ἐρευνά του τὰ τεκμήρια του ἔφτασαν τόσο μακριὰ ὥστε νὰ περιλάβουν χειρονομίες ὅπως οἱ ἀνοικτὲς ἢ οἱ κλειστὲς γροθιές. Ἀκόμη μπόρεσε νὰ δείξῃ καθαρὰ ὅτι τὸ νομικὸ ὑλικὸ ποὺ συγκεντρώθηκε σὲ περιπτώσεις φιλονικιῶν—ἐφ' ὅσον τὰ συμπλεκόμενα ἄτομα ἔχουν τὴν τάση νὰ ἀποκαλύπτουν ὅλα τὰ πιθανὰ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὴ θέση τους—δίνει μιὰ πιὸ πλήρη εἰκόνα τῆς ὑπάρχουσας συζυγικῆς καταστάσεως ἐξ αἰτίας τῆς ποικιλίας τῶν ἀποδείξεων. Ἐξ ἄλλου, ὑλικὸ ποὺ λαμβάνεται ἀπὸ μὴ συμπλεκόμενα ἄτομα πολὺ συχνὰ δίνει μιὰ κατασκευασμένη ἱστορία προετοιμασμένη γιὰ τὸν δικαστὴ ποὺ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση δὲν εἶναι οὔτε πρόθυμος οὔτε μπορεῖ νὰ ἐλέγξῃ. Τὸ καταγραφὲν ὑλικὸ παραμένει στὰ ἀρχεῖα καὶ ἀργότερα, ὅταν ἡ πρώτη ἐντύπωση τῆς κάθε περιπτώσεως ἔχῃ ἐξαλειφθῇ, ἡ πιθανότητα τῆς «ἀποτιμήσεως» τῆς πειστικότητάς της βαθμιαῖα ἐξαφανίζεται. Μιὰ ἄλλη σοβαρὴ παράλειψη εἶναι ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος γεγονότων νομικῆς ὕφης δὲν προκαλεῖ τὴν προσοχὴ τῶν νομικῶν ἰδρυμάτων καὶ γι' αὐτὸ δὲν καταγράφεται. Πολὺ συχνὰ, αὐτὲς οἱ πράξεις ποὺ παραβιάζουν τὸν νόμο κρύπτονται στὰ ἀρχεῖα τῶν νομικῶν ἰδρυμάτων. Ἀκόμη καὶ τότε, μέρος μόνο αὐτῶν ἀντιπροσωπεύει συμπεριφορὰ παραβιάσεως τοῦ νόμου. Καὶ ἀκόμη, μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐρώτηση ἀφήνεται ἀναπάντητη ὡς πρὸς τὸ ποῖο μέρος αὐτοῦ τοῦ τύπου τῆς συμπεριφορᾶς παραμένει ἔξω ἀπὸ τὸ καταγραφὲν ὑλικό.

Γενικά, οἱ κοινωνικο-νομικὲς μελέτες ἀπαιτοῦν μιὰ συντονισμένη καὶ εὐρεῖα χρῆση διαφόρων τύπων ἐρευνητικῶν μεθόδων καὶ τεχνικῶν. Ἀλλὰ ἡ ἀνάλυση τοῦ νομικοῦ ὑλικοῦ, πιὸ πολὺ ἀπὸ κάθε ἄλλο τύπο ἐρευνητικῆς μεθόδου, ἀπαιτεῖ συμπληρωματικὴ μέθοδο.

ἡ πειραματικὴ μέθοδος

Παρ' ὅλες τὶς ἐπικρατοῦσες γνώμες, ἡ πειραματικὴ μέθοδος μπορεῖ νὰ ἐφαρμοσθῇ στὴν ἀνίχνευση τῆς λειτουργικότητος τοῦ δικαίου. Ἄν καὶ ὁ ἐσκεμμένος πειραματισμὸς στὴ νομοθεσία, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι τὸ νὰ προβῇ κανένας σὲ κανονιστικὲς πράξεις γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ μερικὰ γνωστικὰ ἀποτελέσματα, πα-

1. J. Gorecki, «Divorce in Poland – A Socio-legal Study», *Acta Sociologica*, No. 10, 1966.

ραμένει ἀρκετὰ ἀσυνήθιστος, παρ' ὅλα αὐτά, τὰ σκόπιμα πειράματα εἶναι ἀρκετὰ συχνά, ἰδιαίτερα ὅταν τὸ δίκαιο χρησιμοποιῇται σὰν ἓνα ὄργανο διοικήσεως.

Ὅπως ὁ συγγραφέας αὐτῆς ἐδῶ τῆς ἐργασίας πληροφότηθηκε στὴν Κίνα τὸ 1963,¹ σ' ἐκείνη τὴ χώρα ψηφίσθηκε ἓνα δοκιμαστικὸ οἰκογενειακὸ δίκαιο μὲ σκοπὸ τὴν παρατήρηση τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ νέου νομικοῦ θεσπίσματος, τὸν ἐλεγχό τους, τὴ βελτίωση τοῦ δικαίου καὶ τὴν ἀπόδοση στὴν τελικὴ μορφὴ τοῦ δικαίου τῆς δεσμευτικῆς δυνάμεως τοῦ δικαίου τῆς πολιτείας.

Στὴν Πολωνία τὸ 1960 ἔνας νέος θεσμός γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης, τὸ δικαστήριον τῶν ἐργαζομένων (The Workers' Courts), ἐτέθη σὲ ἐφαρμογὴ (ἄρχισε σὲ μιὰ ἐπαρχία καὶ ἀργότερα σταδιακὰ λειτούργησε σ' ὅλη τὴ χώρα).² Αὐτὰ τὰ δικαστήρια, ποὺ τὰ μέλη τους ἐκλέγονται ἀπὸ τοὺς ἐργαζομένους ἀνάμεσα στοὺς συναδέλφους τους, δὲν ἀκολουθοῦν μιὰ προδιαγραφημένη τυπικὴ διαδικασία, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦν κατ' ἐξοχὴν τὴν πίεση τῆς «οἰνοῦν κοινῆς γνώμης» μέσα στὴν ὁμάδα.

Ἡ ἰδέα πίσω ἀπ' αὐτὸ τὸ περιορισμένο, σχεδὸν φυσικὸ, πείραμα ἦταν νὰ κερδηθῇ ἐπαγγελματικὴ ἐμπειρία γι' αὐτὸν τὸν νέο θεσμό (ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ σοβιετικὸ πρότυπο θὰ μεγέθυνε τὰ ὄργανα τοῦ τυπικοῦ καὶ συγχρόνως τοῦ ἄτυπου ἐλέγχου τῆς συμπεριφορᾶς τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων, ἰδίως ἐκείνων ποὺ καταπατοῦν τὸν νόμο). Τὸ 1965 ἓνας νέος νόμος ψηφίσθηκε στὴν Πολωνία ποὺ ἔδινε τὴν ὑποστήριξη τοῦ ἐπισήμου δικαίου στὰ δικαστήρια τῶν ἐργαζομένων.

Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι ἡ ἐπαγγελματικὴ πείρα τῶν δικαστῶν, τῶν δικηγόρων, τῶν εἰσαγγελεῶν, τῶν ἐπιτρόπων, τῶν νομοθετῶν στὰ χαμηλὰ στρώματα ἐλήφθη προσεκτικὰ ὑπ' ὄψη. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ κοινωνιολογικὴ μελέτη, ποὺ παράλληλα ἔπρεπε νὰ γίνη, δὲν ἔγινε, προφανῶς διότι ἡ συνήθεια τῆς συσκέψεως μὲ ἐμπειροὺς τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν δὲν ἔχει ἀκόμη ἀναγνωρισθῇ σὰν πλήρης νόμιμη διαδικασία.

Παρ' ὅλες ὁμοῦ τὶς περιορισμένες δυνατότητες, ἡ πειραματικὴ μέθοδος θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθῇ γιὰ τὴ μελέτη τοῦ ἐν ἰσχύι νόμου ἐξ αἰτίας τῆς δεσμευτικῆς ἀξίας τῆς ἰσότητος ἐνώπιον τοῦ νόμου. Πράγματι, αὐτὴ ἡ μέθοδος ἔχει μιὰ τεράστια δυνατότητα μὲ τὸ νὰ ἀποτολμήσῃ τὴν εἴσοδο στὴν πιὸ καίρια περιοχὴ τῶν νομικῶν ἐπιστημῶν: τὴν ἀνίχνευση τοῦ δεσμοῦ μεταξὺ νομικῶν ἀξιῶν ποὺ ἔχουν ἐκφρασθῇ ἢ ἐξωτερικευθῇ καὶ τῆς νομικῆς συμπεριφορᾶς. Ἡ γνώση τῶν συνθηκῶν ποὺ κάνουν τοὺς δεσμοὺς ἀνάμεσα στὶς νομικὰς ἀξίας καὶ τὴ νομικὴ συμπεριφορὰ στερεοὺς ἢ χαλαροὺς εἶναι σχεδὸν ἀγνωστή.

1. Συνομιλία τὸ 1963 μὲ ἓνα ὑποδιευθυντὴ τοῦ νομοθετικοῦ τμήματος τῆς Κινεζικῆς Βουλῆς.

2. A. Podgórecki, «Worker Courts» εἰς *Sociology of Law*, V. Albert (ed.), London, 1969.

ἡ μέθοδος τοῦ ἐρωτηματολογίου καὶ τῆς συνεντεύξεως

Ἡ μέθοδος τῆς συνεντεύξεως συνίσταται σὲ μιὰ κατευθυνόμενη συζήτηση σύμφωνα μὲ ἓνα προκαθορισμένο σχέδιο νόμου ποὺ ἔχει σχεδιασθῇ γιὰ νὰ δώσῃ πληροφορίες γιὰ γεγονότα, γνώμες ἢ κρίσεις. Αὐτὴ ἡ διαδικασία ἐπιτρέπει ὅχι μόνον μιὰ διαπροσωπικὴ ἐπαφὴ ἀνάμεσα στὸν συνεντευκτὴ καὶ τὸν ἐρωτώμενο, ἀλλὰ καὶ πρόσθετες σὲ βάθος ἐρωτήσεις ἐπὶ ἐνὸς σημείου, δομημένες καὶ ζυγισμένες ἐπίσης παρέχει τὴ δυνατότητα ἐλέγχου τῆς περιστάσεως κατὰ τὴν ὁποία γίνονται οἱ δηλώσεις. Ἐπὶ πλέον, ἡ συζήτηση ἐπιτρέπει σὲ κάποιον νὰ ἐκτιμῇ μέχρι ποιοῦ βαθμοῦ ὁ ἐρωτώμενος σχετίζεται μὲ τὸ πρόβλημα γιὰ τὸ ὁποῖο ἐρωτᾶται. Τέλος, βοηθεῖ στὴν κατανόηση νέων προβλημάτων ποὺ ἴσως εἶχαν περάσει ἀπαράτηρα καὶ στὴ συμπλήρωση τοῦ σχεδίου νόμου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐρευνας. Τὸ ἐρωτηματολόγιον εἶναι μιὰ μέθοδος πολὺ λιγώτερο πολύμορφη. Στήριζεται βασικὰ σὲ «κλειστὰς» ἐρωτήσεις καὶ προσφέρει ἓνα κατάλογο ἐτοιμῶν, ἐναλλακτικῶν ἀπαντήσεων, ποὺ εὐκόλως συγκρίνονται.

Ἡ μέθοδος τῆς κοινῆς γνώμης θεωρεῖται μερικὲς φορές χωριστὴ ἐξ αἰτίας τῆς ὑποτιθέμενης σημασίας τῆς ἐρωτήσεως ποὺ ἐρευνοῦμε ἂν καὶ ἀπὸ μιὰ αὐστηρὰ μεθοδολογικὴ ἄποψη εἶναι συνέντευξη, ἐρωτηματολόγιον ἢ συνδυασμὸς τῶν δύο. Οἱ μέθοδοι αὐτὲς μποροῦν νὰ ἐφαρμοσθοῦν πάνω ἀπ' ὅλα στὴν μελέτη νομικῶν διαθέσεων καὶ στὴν καλούμενη νομικὴ ἐνημερότητα μιᾶς κοινωνίας. Γνωρίζουμε ὅτι τὸ δεσμευτικὸ δίκαιο δὲν εἶναι πάντοτε γνωστὸ στίς λεπτομέρειές του ἀπὸ ὅλους καὶ δὲν γίνεται ἀποδεκτὸ ἀπὸ ὁλόκληρην τὴν κοινωνία. Γνωρίζουμε ἐπίσης ὅτι τὸ ἐπίσημον δίκαιο μορεῖ μερικὲς φορές νὰ βρίσκεται σὲ σύγκρουση μὲ τὸ νομικὸ συναίσθημα μιᾶς κοινωνίας ἢ ὁμάδων αὐτῆς. Αὐτὰ τὰ φαινόμενα εἶχαν μέχρι πρόσφατα ἐρευνηθῇ σχετικὰ λίγο καὶ ὑπάρχει μιὰ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη νὰ πληρωθῇ αὐτὸ τὸ κενὸ τῆς γνώσεώς μας.

Οἱ μέθοδοι αὐτὲς φαίνεται ὅτι εἶναι πολὺ χρήσιμες γιὰ τὴ μελέτη τοῦ προβλήματος τῆς παραδοχῆς τοῦ νόμου, ἰδίως ἂν διαχωρίσουμε τρία τουλάχιστον ἐπιπεδὰ παραδοχῆς τοῦ νόμου καὶ τῶν βασικῶν ἠθικῶν κανόνων: 1) Ἐπιφανειακὴ ἀποδοχή (ἐντελῶς ἐπιφανειακὴ ὑποστήριξη ὀρισμένων ἀξιῶν ποὺ πολλὰς φορές ἐκτρέπονται γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν κοινωνικὰς προσδοκίας. 2) Ἐσωτερικὴ ἀποδοχή (δέσμευση ἀπὸ ἐσωτερικὰς ἀξίες ποὺ πολλὰς φορές δὲν ἔχουν ἐκφρασθῇ ἐξωτερικὰ, π.χ. σὲ περιπτώσεις ὅπου οἱ ἀξίες θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἀποκλίνουν ἢ ὅπου ὑπάρχει μιὰ δέσμευση ἀπὸ ἀξίες ποὺ δὲν εἶναι τόσο ἰσχυρὴ γιὰ νὰ εἶναι ὁ φορέας ἀντίστοιχης συμπεριφορᾶς). 3) Συμπεριφορὰ ποὺ εἶναι συνεπὴς πρὸς τὶς ἀξίες.³

3. Z. Sufin, *Kultura Pracy*, Warszawa, 1968, 172.

Ἡ μέθοδος τοῦ ἐρωτηματολογίου καὶ τῆς συνεντεύξεως γιὰ τὸν δικηγόρο μὲ ἐκπαίδευση στὸν κανονιστικὸ τρόπο σκέψεως εἶναι παράδοξη. Γι' αὐτὸν ὁ νόμος ποὺ ψηφίσθηκε νόμιμα ἰσχύει καὶ ἔχει δεσμευτικὴ δύναμη· ἂν δὲν ἔχη νόμιμα ἐκδοθῇ δὲν ἔχει δεσμευτικὴ δύναμη. Γιὰ τὸν δικηγόρο αὐτὸν ἡ μόνη σχετικὴ ἐρώτηση εἶναι: ὁ ἐξεταζόμενος νόμος εἶναι ὑποχρεωτικός ἢ ὄχι;

Ἔτσι ἡ σημερινὴ παραλλαγὴ τῆς Νομικῆς Ἐπιστήμης σχεδὸν δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβῃ τὰ πραγματικὰ κοινωνικο-νομικά, ὥς ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὰ κανονιστικά, προβλήματα. Γιὰ τὸν δικηγόρο ποὺ ἔχει ἐκπαιδευθῇ στὸν κανονιστικὸ τρόπο σκέψεως ὁ ἐπίσημος δεσμευτικὸς νόμος πρέπει νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸς καὶ γιὰ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸς πρέπει νὰ εἶναι σεβαστός. Ἄν ὁ νόμος δὲν γίνῃ ἀποδεκτὸς καὶ παραβαίνεται, ὁ παραβάτης νὰ τιμωρῆται. Αὐτὸ δὲν εἶναι μόνο τόσο ἀπλὸ γιὰ νὰ εἶναι ἀληθινὸ, εἶναι ἐπίσης πολὺ ἀπλὸ γιὰ νὰ εἶναι ἓνα λειτουργικὸ μοντέλο.

Τὸ μέγεθος τῆς παραδοχῆς τοῦ νόμου, ἡ σχέση ἀνάμεσα στοὺς νομικοὺς κανόνες καὶ τὶς ἠθικὲς ἀξίες, ἐκλογικεῖς ὑπὲρ καὶ ἐναντίον τοῦ νόμου, ἀρκετὰ ἀόρατοι παράγοντες, ὅπως π.χ. κύριες ἢ δευτερεύουσες διαθέσεις, ἀτομικοὶ ἢ κοινωνικοὶ ἠθικοὶ προσανατολισμοί, κατευθύνσεις δεσμῶν, κάνουν τὴν κατάστασι πρὸς περίπλοκη ἀπὸ ὅ,τι περιγράφεται ἀπὸ τὴ σημερινὴ Νομικὴ Ἐπιστήμη. Ἡ ἀνεπάρκεια τῶν παραδοσιακῶν μεθόδων ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὴ Νομικὴ Ἐπιστήμη εἶναι μερικῶς ὑπεύθυνη γιὰ τὴ στενοκέφαλη ἄποψη.

Οἱ μέθοδοι τῆς συνεντεύξεως καὶ τοῦ ἐρωτηματολογίου, ὅταν χρησιμοποιοῦνται ἀποτελεσματικά, μποροῦν νὰ ἐπιτύχουν μιά πρὸς μεγάλη ἀναγνώριση τῶν πολλῶν διακλαδώσεων τοῦ δεδομένου νομικοῦ συστήματος. Μποροῦν ἐπίσης νὰ ρίξουν φῶς στὴν μοναδικότητα κάθε νομικοῦ συστήματος. Ὡς ἓνα σημεῖο, θὰ μπορούσαν νὰ ἐρευνήσουν τὸ πρὸς κρίσιμο πρόβλημα τῶν κοινωνικο-νομικῶν μελετῶν: δηλαδὴ τὸν δεσμὸ ἀνάμεσα στὶς ἐκφρασθεῖσες ἀξίες καὶ τὶς ἄλλες τῆς πραγματικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ ἀναφέρεται στοὺς νομικοὺς κανόνες. Παρ' ὅλα αὐτά, γιὰ νὰ μελετῆται κανένας αὐτὸ τὸ εἰδικὸ πρόβλημα, ἄλλες μέθοδοι πρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὰν βασικὰ ἐργαλεῖα ἐρευνας.

ἡ συγκριτικὴ μέθοδος

Ἡ συγκριτικὴ μέθοδος θὰ μπορούσε νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν μερικοὺς τύπους, ἐπιταγὲς ἢ κανόνες ποὺ ὑπάρχουν σ' ἓνα λογικὸ σύστημα καὶ νὰ συγκρίνῃ αὐτὰ μὲ ὅμοια στοιχεῖα σ' ἄλλα νομικά συστήματα. Οἱ πιθανὲς ὁμοιότητες τῶν τύπων, στὰ διάφορα συστήματα, οἱ λίγο-πολὺ βασικὲς ἀντιφάσεις ἀνάμεσά τους θὰ μπορούσαν νὰ ὁδηγήσουν σὲ μιά μεγάλη θεώρησι. Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ θεωρήσεις θὰ μείνουν ὥς ἔχουν, ἐκτὸς ἂν τὰ κοινωνικά ὑπόβαρα τῶν νομικῶν

συστημάτων συγκριθοῦν καὶ ἡ μοναδικότητα τῶν ἐξεταζόμενων συστημάτων ληφθῇ ὑπ' ὄψιν. Παρ' ὅλα αὐτά, μέχρι πρόσφατα ἡ συγκριτικὴ μέθοδος ἡσυχολεῖτο μόνον μὲ συγκρίσεις ὀρισμένων στοιχείων ἐνὸς νομικοῦ συστήματος μὲ ὀρισμένα στοιχεία ἐνὸς ἄλλου νομικοῦ συστήματος. Εἶναι φανερὸ ὅτι αὐτὸς ὁ τύπος τῆς παραδοσιακῆς μεθόδου εἶναι πολὺ περιορισμένος.

Ἄν ἡ συγκριτικὴ μέθοδος μελέτης τῶν νομικῶν τύπων καὶ συστημάτων πρόκειται νὰ περιλάβῃ μελέτες τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, τότε ἡ μέθοδος πρέπει νὰ ἐρευνᾷ τὶς ἀξίες καὶ τὶς διαθέσεις ποὺ ἐμμένουν πίσω ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τύπους καὶ τὰ νομικά συστήματα. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, ποιά εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα σ' αὐτὴ τὴν εἰδικὴ μέθοδο καὶ τὴ μέθοδο τοῦ ἐρωτηματολογίου καὶ τῆς συνεντεύξεως; Ἀπὸ μιά μεθοδολογικὴ ἄποψι ἡ διαφορὰ δὲν εἶναι βασική. Ἡ συγκριτικὴ μέθοδος διακρίνεται ἀπὸ ἄλλες μεθόδους ἐξ αἰτίας τοῦ πρακτικοῦ τῆς ἐνδιαφέροντος. Συγκριτικὲς μελέτες ἐνὸς a priori συγκεντρωτικοῦ εἶδους μποροῦν ν' ἀντιταθοῦν στὶς τμηματικές.

Ἡ a priori συγκεντρωτικὴ μελέτη συνίσταται στὴν υἱοθέτησι, ἀπὸ πρὶν, μερικῶν ἐρευνητικῶν ἐννοιῶν. Τὸ ἀπόθεμα τῶν γνώσεων ποὺ ἀποκτήθηκαν μέχρι στιγμῆς ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν διαφορῶν κοινωνικῶν συστημάτων ποὺ θὰ μελετηθοῦν μὲ τὴ συγκριτικὴ μέθοδο καὶ γιὰ τὴν προσαρμογὴ, μὲ βάση γενικὲς a priori ὑποθέσεις, τῶν λεπτομερειῶν ὑποθέσεων ποὺ πρέπει νὰ ἐπαληθευθοῦν στὰ δεδομένα κοινωνικά συστήματα. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι αὐτὸς ὁ τύπος μελέτης ἐνέχει ἓνα σημαντικὸ κίνδυνο λάθους. Δηλαδή, οἱ μελέτες αὐτὲς μποροῦν νὰ ἀποδείξουν ὅτι τὰ ἐξεταζόμενα κοινωνικά συστήματα δὲν εἶναι συγκρίσιμα μὲ βάση τὶς ὑποθέσεις ποὺ γενικά ἔχουν υἱοθετηθῇ· ποικίλοι πρόσθετοι παράγοντες ποὺ παρελείφθησαν στὰ ἀρχικά στάδια τῆς ἐρευνας παίζουν ἓνα βασικὸ ρόλο, καὶ ἡ ἐρευνα ποὺ ἔχει κιόλας πραγματοποιηθῇ ἢ οἱ ὑποθέσεις ποὺ ἔχουν μορφοποιηθῇ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν κατανόησι αὐτῶν τῶν παραγόντων. Ἀκόμη, μπορεῖ νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι διάφορες ὀργανωτικὲς σκέψεις εἶναι στὴν πραγματικότητα μεθοδολογικά προβλήματα ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ ὑπερπηδηθοῦν. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐπιδιώξεων ποὺ βασίζονται στὶς a priori ἐννοιες εἶναι γενικά καὶ δὲν ἀποδίδουν ἱκανοποιητικῶς ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀνάλυσι τῶν σχετικῶν κοινωνικῶν συστημάτων.

Αὐτὲς οἱ μεθοδολογικὲς δυσκολίες μποροῦν νὰ πολλαπλασιασθοῦν μὲ ἓνα πρόσθετο σημαντικὸ παράγοντα. Μέχρι στιγμῆς, καμμιά εὐθεῖα ἀπάντησι δὲν ἔχει δοθῇ στὴν ἐρώτησι ἂν καὶ κατὰ πόσο οἱ συγκριτικὲς μελέτες (ἀνεξάρτητες ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ χρησιμοποιοῦν συγκριτικὲς ομάδες ἐλέγχου, πέρα ἀπὸ κατάλληλη ἀνίχνευσι) περιλαμβάνουν ἐρωτή-

σεις ἀνάμεσα στὰ διάφορα κοινωνικά συστήματα ποὺ καθορίσθηκαν ἀπὸ διάφορες ἐθνότητες. Ὑπάρχει ἐπίσης ἡ πιθανότητα ἐκτελέσεως συγκριτικῶν μελετῶν διαφόρων συστημάτων καὶ συγκρίσεως τῶν ἀποτελεσμάτων μὲ ἐκεῖνα τῶν ἑρευνῶν τῶν ὑποσυστημάτων. Ἔτσι, ἡ ἔρευνα γιὰ τὴ λειτουργία διαφόρων νομικῶν συστημάτων θὰ μπορούσε νὰ συγκριθῇ μὲ τὴν ἐργασία διαφόρων φιλο-καὶ ἀντι-νομίων πολιτισμικῶν ὑποσυστημάτων ποὺ λειτουργοῦν ἐντὸς τοῦ πλέγματος ἐνὸς δεδομένου κοινωνικοῦ συστήματος. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι στίς συγκριτικές μελέτες δὲν ὑπάρχει τέλος τῶν μεθοδολογικῶν δυσκολιῶν διότι, κατὰ τὴ μελέτη τῶν διαφόρων κοινωνικῶν συστημάτων, μπορεῖ νὰ παίρνονται σὰν ἐξαρτημένες μεταβλητές (δηλαδή ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπηρεάζονται ἀπὸ ἄλλους παράγοντες) ὁμοιογενεῖς ἢ ἑτερογενεῖς ἐξαρτημένες μεταβλητές. Τὸ νομικὸ σύστημα εἶναι μιὰ ὁμοιογενὴς μεταβλητή, διότι κατὰ κανόνα ἓνα ὁρισμένο κοινωνικὸ σύστημα δημιουργεῖ τὸ κατάλληλό του τυπικὸ σύστημα, δηλαδή τὸ νομικόν. Συγχρόνως τὰ ἀνάλογα κοινωνικά συστήματα (ὅπως τὰ ἔθνη) δημιουργοῦν τὸν εἰδικὸ ἐθνικὸ χαρακτήρα, μοναδικὸ στὴ σύνθεση τῶν εἰδικῶν του χαρακτηριστικῶν ποὺ ἔχουν διαμορφωθῇ ἀπὸ ἱστορικούς, παραδοσιακοὺς, κοινωνικοὺς, πολιτικοὺς καὶ οἰκονομικοὺς παράγοντες.

Συγκριτικὲς μελέτες τέτοιων παραγόντων, ὅπως ἡ οἰκογένεια, ἡ ἐργασία, ἡ τοπικὴ ἐξουσία καὶ ὁ χρόνος τῆς σχόλης, δὲν βρίσκονται σὲ μιὰ θέση—ἀπὸ μιὰ μεθοδολογικὴ ἄποψη—ἐξ ἴσου πλεονεκτικὴ μὲ τὴν ἀντίστοιχὴ ἔρευνα γιὰ τὸ δίκαιο. Ἔτσι, π.χ., τὰ πρότυπα τῆς οἰκογένειας σχηματίζονται διαφορετικὰ κάτω ἀπὸ ποικίλα κοινωνικά συστήματα. Αὐτὸ ὀφείλεται ὅχι μόνον στὴ διαφορὰ τῶν συστημάτων μέσα στὰ ὅποια μιὰ οἰκογένεια λειτουργεῖ, ἀλλὰ ἐπίσης σ' ἓνα ἀριθμὸ πρόσθετων παραγόντων ὅπως οἱ οικονομικές, κοινωνικές, δημογραφικές, καὶ ἄλλες καταστάσεις.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφερθῇ ἡ συγκριτικὴ θεωρητικὴ καὶ διαγνωστικὴ ἔρευνα. Ὁ πρῶτος τύπος σκοπεύει νὰ καθορίσῃ τὴν ἀνομοιότητα τῶν διαφόρων χαρακτηριστικῶν, ὅπως π.χ. οἱ οἰκογένειες, οἱ τρόποι χρησιμοποίησεως τοῦ ἐλεύθερου χρόνου, ὁ ρόλος τῆς τοπικῆς ἐξουσίας μέσα στίς διάφορες κοινωνίες, κτλ. Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτά, δὲν ἀποφασίζεται τίποτε ἄλλο· ἀπλῶς ἐπιβεβαιώνεται ὅτι κάτω ἀπὸ ἓνα ὁρισμένο κοινωνικὸ σύστημα ὑπάρχουν μονογαμικές οἰκογένειες, ἐνῶ κάτω ἀπὸ ἓνα διαφορετικὸ σύστημα, οἱ πολυγαμικές οἰκογένειες κυριαρχοῦν.

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ συγκριτικὴ διαγνωστικὴ καὶ τὴ θεωρητικὴ ἔρευνα συνίσταται στὸ ὅτι ἡ τελευταία περικλείει—ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διαμόρφωση διαγνωστικῶν προτάσεων ὅπως αὐτὲς ποὺ ἀναφέρθηκαν—μιὰ προσπάθεια νὰ ἐπαληθευθοῦν ὀριστικὲς ἀλληλοσυσχετίσεις. Ὅπως ἔχει καταδειχθῇ, ἐπαληθευθῇ τῶν θεωρητικῶν συσχετίσεων διαφόρου βα-

θοῦ εἶναι πιθανὴ μόνον ὅταν οἱ ἐξεταζόμενες μεταβλητὲς εἶναι ὁμοιογενεῖς φύσεως. Καὶ ἀφοῦ τὸ νομικὸ σύστημα καὶ τὰ στοιχεῖα του χαρακτηρίζονται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ὁμοιογένεια, ποὺ εἶναι ἀναπόφευκτη στὴ συγκριτικὴ θεωρητικὴ ἔρευνα, οἱ συγκριτικὲς μελέτες τῶν νομικῶν συστημάτων εἶναι ἰδιαίτερα πολὺτιμες, ὅπως ἐκεῖνες ποὺ ὄχι μόνον εἶναι σὲ θέσιν νὰ προμηθεύσουν διαγνωστικὰ δεδομένα, ἀλλὰ ἐπίσης νὰ διατυπώσουν κατάλληλες ὑποθέσεις ποὺ ἀναφέρονται σὲ γενικὲς κανονικότητες.

Ὁ τμηματικὸς τύπος ἔρευνας τείνει νὰ ἀποφύγῃ τοὺς περιορισμοὺς μιᾶς *a priori*, συγκεντρωτικοῦ τύπου ἔρευνας. Ἔτσι ἡ ἔρευνα τοῦ τύπου αὐτοῦ ποὺ ἐπωφελεῖται καὶ καθοδηγεῖται ἀπὸ προγενέστερες μελέτες χρησιμοποιεῖ μιὰ μέθοδο ποὺ ἔχει δύο φάσεις.

Στὴν πρώτη φάση οἱ μελέτες ἀναλύουν τὴν ἐφαρμογὴ εἰδικῶν νομικῶν ἐννοιῶν σὲ σχέση πρὸς τὰ ὑπόθετα τῶν ἰδικῶν τους κοινωνικῶν συστημάτων. Σ' αὐτὸ τὸ πρῶτο ἐπίπεδο, ἡ προσοχὴ συγκεντρώνεται στὰ ἀκόλουθα θέματα: ἀνάλυση ὁμοίων ἐργασιῶν διαφόρων νομικῶν ἐννοιῶν κάτω ἀπὸ παρόμοια κοινωνικά συστήματα· ἀνάλυση πιθανῶν περιπτώσεων ὁμοίων λειτουργιῶν διαφόρων νομικῶν ἐννοιῶν κάτω ἀπὸ διάφορα κοινωνικά συστήματα. Ἡ πεῖρα ποὺ ἔχει ἀποκτηθῇ ἀπὸ τὸ πρῶτο στάδιο συντελεῖ στὴν προπαρασκευὴ κοινῶν συνθετικῶν ἐρευνητικῶν ὀργάνων (ἐρωτηματολογίων, μιᾶς εἰδικῆς ὁμάδας διαθεμάτων ποὺ χρησιμοποιοῦν συμπληρωματικὲς στατιστικὲς τεχνικές, τρόπων κωδικοποιήσεως τῶν δεδομένων, κτλ.) ποὺ θὰ ἐπιτρέψουν τὴν προπαρασκευὴ γιὰ τὸ δεῦτερο ἐπίπεδο.

Στὸ δεῦτερο ἐπίπεδο ἔρευνας, διάφορα νομικά συστήματα μποροῦν νὰ συγκριθοῦν κατὰ ἓνα μεθοδολογικὸ τρόπο ποὺ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὸν εἰδικὸν τους χαρακτήρα (προερχόμενο π.χ. ἀπὸ ἱστορικὴ παραδοσιακὴ κατάσταση), τὴν κοινότητά τους μὲ ἄλλους (ποὺ ὀφείλεται π.χ. στοὺς πολιτικοὺς δεσμοὺς μὲ τὰ σοσιαλιστικὰ κράτη) ἢ τὴν πιθανὴ κοινότητα τῶν νομικῶν ἐννοιῶν ἢ νομικῶν τύπων—ὑπερτάτων στὰ ἀντίστοιχα κοινωνικά συστήματα. (Μπορεῖ νὰ μὴν ὑπάρχῃ τέτοια κοινότης ἐκτὸς ἀπ' αὐτὴν σὲ ζητήματα μικρότερης κοινωνικῆς σπουδαιότητος, ὅπως ἡ ἀπαγόρευσις τῆς αἰμομιξίας, ἀν καὶ μερικὲς ἐνοποιούσες τάσεις ποὺ ὑπάρχουν σὲ τέτοιες κοινωνίες πρέπει νὰ παρατηροῦνται, ὅπως π.χ. ἡ διακήρυξις τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου.)

Γιὰ νὰ γίνῃ πιὸ κατανοητὸ τὸ θέμα, θὰ ἀποδειχθῇ διὰ τῆς ἐφαρμογῆς ὅτι ἡ μέθοδος αὐτὴ ἔχει χρησιμεύσει. Στὴ συνέχεια θὰ δοθοῦν μερικὲς ὑποθέσεις ποὺ προσπαθοῦν νὰ γενικεύσουν τὰ εὐρήματα ἀπὸ μελέτες ποὺ ἔγιναν στὴν Πολωνία¹, Δανία,²

1. A. Podgórecki, J. Kurczewski, J. Kwasniewski, M. Kos, *Poglądy Społeczeństwa Polskiego na Moralność i Prawo*, Księżka i Wiedza, Warszawa, 1971.

2. B. Kutichinsky, *Knowledge and Attitudes Regarding Law and Law Breaking*, Washington, 1972 (mimeo).

Ὁλλανδία καὶ Βέλγιο,¹ Φινλανδία,² καὶ Δυτική Γερμανία.³

1) Οἱ ἐλεγκτὲς τοῦ νόμου (ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ πράκτορες τῶν κοινωνικῶν καὶ νομικῶν συστημάτων ποὺ θεωροῦνται ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴ θέση τους, ἐφαρμόζουν τὸν νόμο) εἶναι πιὸ ἀνεκτικοὶ στὶς παραβάσεις τῶν βασικῶν κοινωνικῶν κανόνων συνυπάρξεως (τῶν βασικῶν τύπων ποὺ ἰσχύουν στὶς μικρὲς κοινωνικὲς ομάδες) ἀπὸ τὸν μέσο ὅρο τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἔτσι, δικαστὲς στὴν Πολωνία καὶ τὴ Φινλανδία καὶ οἰκονομικοὶ ἐπιθεωρητὲς στὴν Ὁλλανδία γενικὰ ἐπιδεικνύουν πιὸ μεγάλη ἀνοχή στὸ νὰ καταδικάζουν τὴν παράβαση τῶν βασικῶν κοινωνικῶν τύπων ἀπὸ ὅ,τι τοῦ κοινοῦ. Ἴσως ἀναγνωρίζουν πιὸ καλὰ τὴν ἀπατηλὴ φύση τῆς ἀκαμψίας ὡς μέσου κοινωνικῆς λειτουργίας.

2) Ὁ μέσος ἄνθρωπος καταδικάζει τὴν παράβαση τῶν βασικῶν κανόνων συνυπάρξεως σὲ βαθμὸ κάπως πιὸ μεγάλο ἀπὸ ὅ,τι οἱ ὑπότροποι ἐγκληματίες.⁴

Δεδομένα ἀπὸ τὴ Δανία καὶ τὴν Πολωνία ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴ τὴν ὑπόθεση. Αὐτὴ ἡ καταδίκη ἀντανακλᾷ ἀξίες ποὺ ἐκφράζουν νόμιμες ἀξίες ἀλλὰ καὶ ποὺ εἶναι νόμιμες ἀξίες. Ἀλλὰ δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκη οἱ ἀξίες ποὺ εἶναι φορεῖς τῆς συμπεριφοράς.

3) Οἱ ἐλεγκτὲς τοῦ νόμου πάντοτε καταδικάζουν παραβάσεις κανόνων ποὺ ἀναφέρονται σὲ διοικητικὲς καὶ διαδικασιακὲς ὑποθέσεις περισσότερο ἀπὸ τὸν μέσο πληθυσμό. Οἱ παραβάτες τοῦ νόμου εἶναι πάντοτε πιὸ ἀνεκτικοὶ σ' αὐτὰ τὰ θέματα.

Δεδομένα ἀπὸ τὴ Δανία καὶ τὴν Ὁλλανδία ὑποστηρίζουν αὐτὴν τὴ θέση. Ἡ πιὸ ἰσχυρὴ καταδίκη τῶν παραβάσεων τῆς διαδικασίας συνδέεται πιθανὸν μὲ ἐπαγγελματικὲς προκαταλήψεις τῶν ἐλεγκτῶν τοῦ νόμου (ἡ προηγούμενη ἀντίφαση ἀνάμεσα στὶς μελέτες στὴ Δανία καὶ Πολωνία καὶ στὴν Ἑλλάδα καὶ Ἀμερικὴ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὴν ἀπουσία ἑνὸς καθαροῦ διαχωρισμοῦ ἀνάμεσα στοὺς βασικοὺς κανόνες συνυπάρξεως καὶ στοὺς κανόνες τῆς διαδικασίας).

1. J. Van Houtte, P. Vinke, *Attitudes Governing the Acceptance of Legislation among Various Population Groups* (mimeo), Nordwijk, 1972.

2. K. Mäkelä, «Public Sense of Justice and Judicial Practice», *Acta Sociologica*, No. 10, Copenhagen, 1966.

3. W. Kaupen, *Knowledge and Opinion of Law and Legal Institutions*, Köln, 1970 (mimeo).

4. Δεδομένα ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ καὶ τὴν Ἑλλάδα (W. Reckless and A. Mylonas) δὲν ὑποστηρίζουν αὐτὴν τὴ γενικοποίηση (σύμφωνα μὲ αὐτὲς τὶς μελέτες ἡ διαφορά εἶναι ἀρκετὰ οὐσιώδης). Ἐν τούτοις αὐτὴ ἡ μελέτη ἐξήτασε τὸ πρόβλημα ἀπὸ διαφορετικὴ γωνία: ἡ μελέτη ἀνίχνευσε κυρίως τὶς στάσεις (διαθέσεις) γιὰ τὶς κυρώσεις καὶ τοὺς παράγοντες τῶν κυρώσεων. Αὐτὴ εἶναι ἡ αἰτία γιὰ τὴν ἀσυμφωνία τῶν εὐρημάτων. A. D. Mylonas, W. C. Reckless, «Attitudes toward Law Enforcement in Greece and the United States», εἰς *Journal of Research in Crime and Delinquency*, Janus 1968.

4) Ἡ νόμιμη καταδίκη προκαλεῖ τὴν ἠθικὴ καταδίκη.

Δεδομένα ἀπὸ τὴν Πολωνία (ποὺ ὑποστηρίζονται καὶ ἀπὸ τὴν Ὁλλανδία, ὅχι ὅμως καὶ ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Γερμανία) ἐνισχύουν αὐτὴν τὴ θέση. Ἡ νόμιμη καταδίκη τῆς συμπεριφοράς κατὰ τὴν παράβαση τῶν κανόνων τῆς διαδικασίας ἔχει σὰν ἀντίδραση τὴν υἱοθέτηση αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν τύπων συμπεριφοράς: αὐτὸ ἐπίσης ἐφαρμόζεται στὴν περίπτωση τῆς ἠθικῆς καταδίκης. Φαίνεται ὅτι εἶναι μιὰ «δευτερεύουσα καταδίκη», δηλαδὴ δὲν συνδέεται κατ' εὐθερίαν μὲ τὴ συμπεριφορὰ μὲ τὴν ὁποία ἀσχολεῖται, ἀλλὰ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ νόμιμη τάξη καὶ ἡ δομὴ τῆς ἔχουν ἀποδιοργανωθῇ.

5) Ὅσο ὑψηλότερο εἶναι τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τῶν ἐρωτωμένων, τόσο ἰσχυρότερη εἶναι ἡ τάση γιὰ ἀνοχή καὶ ἡ συμπάθεια γιὰ ἐπανεκπαίδευση σὰν μιὰ ἀναγνωρισμένη βασικὴ λειτουργία τιμωρίων.

Ἡ ὑψηλότερη σχετικὰ ἐκπαίδευση (καὶ ἐπίσης ἡ σχετικὰ ὑψηλότερη κοινωνικὴ θέση) φαίνεται ὅτι συνδέεται μὲ μιὰ πιὸ ἐπιεικὴ στάση πρὸς ὅλες τὶς παραβάσεις τῶν βασικῶν κανόνων τῆς κοινωνικῆς συνυπάρξεως. Δεδομένα ἀπὸ τὰ Σκανδιναβικά κράτη καὶ ἀπὸ τὴν Πολωνία ἐπιβεβαιώνουν αὐτὸ τὸ γενικὸ συμπέρασμα. Καὶ ἀκόμη, οἱ καλύτερα ἐκπαιδευμένοι ἔχουν μιὰ σαφὴ τάση νὰ δέχονται, σὰν ἐκλογίκευση γιὰ τὶς ποινικὲς κυρώσεις, τὴν ἐπανεκπαίδευση παρὰ τὴν ἀπομόνωση, τὴν προληπτικὴ σύλληψη, παρὰ τὴν ἀντεκδίκηση.

Τὰ εὐρήματα ποὺ ἀνεφέρθησαν πρέπει νὰ θεωροῦνται στὸ παρὸν στάδιο τῆς ἐμπειρικῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου σὰν δοκιμαστικά καὶ προκαταρκτικά. Πρέπει νὰ μελετηθοῦν περισσότερο. Παρ' ὅλα αὐτὰ προσφέρουν μιὰ ἐμπειρικὴ ἀφετηρία.

Βασικὰ προβλήματα τῆς κοινωνιολογίας τοῦ δικαίου

Μὲ τέτοιο «ὀπλοστάσιο» μεθόδων διαθέσιμο τώρα γιὰ τὴ μελέτη τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου, τί εἶδος προβλημάτων πρέπει νὰ θεωρηθῇ σὰν στόχος γιὰ πιθανὲς ἐρευνες; Ὑπάρχουν τρεῖς τουλάχιστον περιοχὲς «ἀντανακλάσεως» καὶ ἀνιχνεύσεως ποὺ πρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὰν τὸ κύριο πεδίο τῶν κοινωνικο-νομικῶν μελετῶν.

1. Ἐρωτήσεις ποὺ ἔχουν συσσωρευθῇ ἀπὸ μιὰ θεωρητικὴ κληρονομία.

2. Προβλήματα ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ δικαίου.

3. Προβλήματα ποὺ ἀναφέρονται στὰ νομοθετικὰ καθήκοντα.

Τὸ δεύτερο καὶ τὸ τρίτο πρόβλημα ἀνήκουν στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ θεωρητικοῦ συλλογισμοῦ ποὺ περιεγράφη ὡς κοινωνικὴ λειτουργικὴ διὰ μέσου τοῦ δικαίου ἢ τῆς ἐννόμου πολιτικῆς. Προβλήματα ποὺ συνδέονται μὲ τὴ θεωρητικὴ κληρονομία εἶναι

τὰ πιδ σύνθετα. Δημιουργοῦν ἓνα ἀπόθεμα ἐκλεκτικῆς συνθέσεως ἐρωτήσεων μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, σοβαρῶν προβλημάτων, ἰδεῶν ποὺ πρέπει νὰ μεταφράζονται σὲ μιὰ λειτουργικὴ καὶ ἐμπειρικὴ γλῶσσα· ἔννοιες ποὺ πρέπει νὰ ἀπορρίπτονται σὰν πολὺ ἀφηρημένες γιὰ τὴν ἔρευνα· ἔννοιες ποὺ ἐκφράζουν ἀξίες καί, τελικά, λογικὲς προτάσεις ποὺ ἀπολαβαίνουν τὴ νομιμότητα ἐνὸς μακροῦ παρελθόντος, ἀλλὰ εἶναι μιὰ σημασιολογικὴ ποικιλία. Ἐνας κατάλογος αὐτῶν τῶν προβλημάτων θὰ περιέκλειε: νομικοὺς τύπους, ἠθικοὺς τύπους, νομιμότητα, τὸ φυσικὸ δίκαιο, τὸ ἐπίσημο δίκαιο, τὴν Πολιτεία, τὴν δικαιοσύνη, τὴν ὁρθότητα, τὶς νομικὲς κυρώσεις, στοιχεῖα κοινωνικοῦ ἐλέγχου, τὴ συμμόρφωση, τὴν ἀπόκλιση, τὸ γόητρο τοῦ δικαίου, τὰ ἠθικὰ συστήματα, τὰ νομικὰ συστήματα, τὴ νομικὴ λογικὴ.

Ὅλα αὐτὰ τὰ προβλήματα ἔπρεπε, ἔπειτα ἀπὸ προσεκτικὴ ἐννοιολογικὴ ἀνάλυση, νὰ μεταφράζονται στὴ λειτουργικὴ καὶ ἐμπειρικὴ γλῶσσα, «ἀποτιμωμένη» ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ὑπάρχουσας γνώσεως, καὶ νὰ προετοιμάζονται, ἐὰν εἶναι ἀναγκαῖο, γιὰ ἐμπειρικὴ διεπιστημονικὴ δοκιμὴ.

Αὐτὴ ἡ πρόοδος ἀπὸ τὸ ἀφηρημένο στὸ ἐμπειρικὸ πεδίο τοῦ συλλογισμοῦ στὴ Νομικὴ Ἐπιστήμη καὶ τὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ὁδηγεῖ σὲ πρόσθετα μετα-προβλήματα. Ἄν τὸ καλούμενο ἐπίσημο (ἢ θετικὸ) δίκαιο εἶναι ἓνα θέμα περιορισμένο γιὰ τὴ διατύπωση καταλλήλων θεωριῶν (γιατὶ αὐτὴ ἡ ἔννοια παραλείπει τὸ ἐνστικτώδες, ζωντανὸ δίκαιο) καὶ ἂν ἡ Ἐγκληματολογία δὲν φαίνεται νὰ εἶναι μιὰ ἀρκετὰ ἀξιόπιστη βάση γιὰ κατάλληλες θεωρίες (γιατὶ τὸ πεδίο τῆς Ἐγκληματολογίας καθορίζεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐγκληματολογικοῦ δικαίου ποὺ ἀλλάζει συνέχεια), τότε ἴσως ἡ θεωρητικὴ κατανόηση τῆς Νομικῆς Ἐπιστήμης, τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Ἐγκληματολογίας πρέπει νὰ ἀνασχηματισθῇ. Τότε ἡ Κοινωνιολογία τῆς συμμορφώσεως καὶ τῆς ἀποκλίσεως θὰ ἐθεωρεῖτο ὅτι εἶναι τὸ κατάλληλο θέμα γιὰ κατάλληλες θεωρίες, ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ ἄποψη, ἐνῶ ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ἢ ἡ Ἐγκληματολογία θὰ μπορούσαν νὰ περιορίζονται στὸ περιεχόμενο τοῦ νόμου ποὺ μπορεῖ ν' ἀλλάξῃ πεδίο δράσεως. Ἡ Νομικὴ Ἐπιστήμη θὰ μπορούσε τότε νὰ παίξῃ τὸν ρόλο μιᾶς ἀποθήκης ἐτερογενῶν προβλημάτων ποὺ εἶναι συσσωρευμένα λόγῳ πολλῶν αἰτιῶν· μερικὰ ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἀρκετὰ σημαντικὰ καὶ περιμένουν θεωρητικὴ κάθαρση.

Στὶς ἐρωτήσεις ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ δικαίου δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ δοθῇ ἀπάντηση. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ὑπάρχει μιὰ δυνατὴ ἀνάγκη γιὰ μιὰ πλήρη ἀναγνώριση τῶν περιορισμῶν τῆς χρήσεως τοῦ νόμου σὰν ὀργάνου πιθανῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Οἱ δύο θεωρίες τῆς παντοδυναμίας καὶ τῆς ἀδυναμίας τοῦ δικαίου εἶναι ἐσφαλμένες. Ἀναμφίβολα ὁ νόμος εἶναι ἀποτελεσματικὸς ἀλλὰ

κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες· ποιὲς εἶναι αὐτὲς οἱ συνθήκες; ὑπάρχουν, ἀντίθετα πρὸς τὶς συνηθισμένες προσδοκίες, πολλὰ εἶδη ἐπιδράσεως τοῦ δικαίου ἀναμενόμενα, μὴ ἀναμενόμενα, θετικά, ἀρνητικά, ἐν μέρει θετικά ἢ ἀρνητικά, καὶ ὁ συνδυασμὸς αὐτῶν· μερικὲς φορὲς ὀνομάζονται ὑποπροϊόντα. Γιὰ νὰ ἐλεγχθοῦν οἱ ἐπιδράσεις αὐτὲς (καὶ ἐπίσης γιὰ νὰ ἀποτιμηθοῦν) εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὑπάρχουν στὴ διάθεση κάποιου οἱ μέθοδοι μὲ τὶς ὁποῖες μποροῦν νὰ ἀναγνωρισθοῦν. Αὐτὲς οἱ μέθοδοι πρέπει ἐπίσης νὰ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ πραγματοποιοῦν ὄχι μόνον τὴν πραγματικὴ διανομὴ τῶν ἐπιδράσεων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ νομικὴ παρεμβολή, ἀλλὰ πρέπει ἐπίσης νὰ προμηθεύουν τοὺς δικηγόρους μὲ τεχνικὲς γιὰ νὰ προβλέπουν τὶς πιθανὲς ἐπιδράσεις ἐνὸς νόμου πρὶν αὐτὸς θεσπισθῇ.

Τὸ ἐρώτημα τῆς προληπτικῆς συλλήψεως ἀναφέρεται ἐδῶ σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ πιδ σημαντικὰ μὲ τὴ δοκιμαστικὴ ὑπόθεση ὅτι ἡ ποινικὴ κύρωση εἶναι ἀποτελεσματικὴ ὅταν χρησιμοποιεῖται ἀπὸ ἀναγνωρισμένη ἐξουσία ἢ ὅταν χρησιμοποιεῖται σὲ συμφωνία μὲ πιδ γενικὰ ἀποδεκτὰς ἀξίες. Ἀποτελεσματικὸ ἢ καὶ μὴ ἀποτελεσματικὸ δίκαιο ἔχει πολλὰς ὑποκινούμενες ἐπιδράσεις καὶ ἐκπαιδευτικὲς συνέπειες ποῦ, ἀφοῦ ἔχουν ἐσωτερικευθῇ, ἔχουν πρόσθετες ὑποκινούμενες λειτουργίες.

Ὅλα τὰ προβλήματα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ δικαίου ἔχουν ἀρκετὲς σημαντικὲς θεωρητικὲς ὅπως ἐπίσης πρακτικὲς ἀπώψεις. Συνδέονται κατ' εὐθεῖαν μὲ νομοθετικὲς ἐρωτήσεις. Ἡ μέθοδος ποὺ κυριαρχεῖ σὲ διάφορες χώρες βασίζεται στὸν κοινὸ νοῦ καὶ στὴν ἐπαγγελματικὴ γνώση τῶν δικηγόρων ποὺ βοηθοῦν στὴν προπαρασκευὴ τῆς νομοθεσίας. Πολὺ συχνά, παραδόξως, αὐτὴ ἡ διαδικασία εἶναι μᾶλλον σταθερὴ. Ἀλλὰ εἶναι πάντοτε αὐτὴ ἡ περίπτωση;

Γενικά εἶναι καλύτερα νὰ βασίζεται στὴ συστηματικὴ γνώση παρὰ στὸν κοινὸ νοῦ ἢ τὴν ἐπαγγελματικὴ «σοφία». Περιέργως στὴ γλῶσσα τῶν προγραμμάτων τῶν νομικῶν σχολῶν ἡ νομοθεσία νοεῖται σὰν «σύνταξη». Ἀλλὰ ἡ «σύνταξη» ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἐννοιολογικὸ συμπλήρωμα τοῦ νόμου, ἐνῶ ὁλόκληρη ἡ περιοχὴ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος τοῦ δικαίου ἀφήνεται στὴν ἐνόραση τοῦ δικηγόρου. Ἡ κατάλληλη μεθοδολογία—καὶ εἶναι ἀναγκαῖο νὰ τονισθῇ αὐτὸ τὸ γεγονὸς—τῆς νομοθεσίας εἶναι πολὺπλοκὴ καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐπτὰ τουλάχιστον διαδικασιακὰ βήματα: 1) Συγκριτικὲς μελέτες τῆς νομοθεσίας λαμβανόμενες ἀπὸ διάφορες πολιτείες μὲ εἰδικὴ ἀναφορὰ σ' ὁλόκληρο τὸ φάσμα τῶν προσδοκωμένων καὶ μὴ ἀποτελεσμάτων. 2) Ἀναγνώριση τῶν περιορισμῶν τῆς νομοθεσίας καὶ ἐνημερότητα τῆς ἐφαρμογῆς ἐνὸς προταθέντος νόμου σὲ μιὰ περιοχὴ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. 3) Κατάλληλη διάγνωση τῆς καταστάσεως ποὺ θεωρεῖται ὅτι καλύπτεται ἀπὸ τὴ νομοθεσία. Οἱ τεχνι-

κὲς τοῦ ἀντιθέτου συστήματος, ὅπως κατὰ τὸ παρὸν ἐφαρμόζεται, εἶναι κάποιας χρησιμότητος, ἀλλὰ ὁ σχετικὸς παράγοντας ποὺ βρίσκεται πίσω ἀπ' αὐτὲς τὶς τεχνικὲς εἶναι τὸ ἐρώτημα μέχρι ποιοῦ βαθμοῦ οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες ἀσχολοῦνται μὲ τὴ διεργασία τῆς προπαρασκευῆς τῆς διαγνώσεως ποὺ ζητεῖται. 4) Μελέτες τῶν ἀξιών εἶναι ἀναγκαῖες—ὄχι μόνο οἱ ἀξίες τῶν μέσων πολιτῶν καὶ τῆς ἐλίτ, ἀλλὰ ἐπίσης τῶν στρωμάτων τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ ἔχει νεωτεριστικὲς καὶ συντηρητικὲς ἰδέες. 5) Προσέγγιση στὴν τράπεζα τῶν κανονικοτήτων (ὑποθέσεων) ποὺ καθορίζουν τὴν περιοχὴ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἢ ὅποια θεωρεῖται ὅτι ρυθμίζεται ἀπὸ τὸ δίκαιο (αὐτὸ τὸ διαδικασιακὸ βῆμα εἶναι ἴσως τὸ πῶς ἐνδιαφέρον· ἐὰν πράγματι ὑπάρχει ἓνα ἀπόθεμα γνωστῶν καὶ δοκιμασμένων κανονικοτήτων εἶναι μεγάλης σπουδαιότητος γιὰ τὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες· ἂν δὲν ὑπάρχει, τότε κοινὸς νοῦς καὶ ἐπαγγελματικὴ γνώση εἰσέρχεται στὴ σκηνή). 6) Ἰκανότητα νὰ ἐνώνονται ὅλα τὰ στοιχεῖα, ποὺ ἔχουν προηγουμένως ἀναφερθῇ, σὲ μιὰ σύνθεση ποὺ δημιουργεῖ ἓνα νομοθετικὸ σχέδιο καὶ στρατηγικὴ. 7) Νομοθετικὴ τεχνικὴ (σύνταξη) ποὺ εἶναι ἡ διάρθρωση τοῦ σχεδίου μέσα στὴ νομικιστικὴ γλῶσσα.

Εἶναι ἀρκετὰ φανερό ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ μεθοδολογικὰ καὶ διαδικασιακὰ βήματα συνδέονται στενὰ μὲ τὰ κύρια ἐνδιαφέροντα τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου. Ἀλλὰ στὴν πράξιν χρησιμοποιεῖται ἡ κοινωνικο-νομικὴ γνώση γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν αὐτὲς οἱ πρακτικὲς ἀνάγκες καὶ ἀπαιτήσεις; Μόνο σ' ἓνα περιορισμένο βαθμὸ. Ὑπάρχουν αἰτίες πολλὲς γι' αὐτὴ τὴν περιορισμένη χρῆση: ἡ πρώτη εἶναι ἡ διστακτικότητα τῶν νομοθετῶν νὰ συμβουλευθοῦν εἰδικούς τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Μιὰ ἄλλη εἶναι ὁ κυριαρχῶν ἀκαδημαϊκός, ὄχι πρακτικὸς προσανατολισμὸς τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, περιλαμβανομένης καὶ τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου. Αὐτοὶ οἱ δύο προσανατολισμοὶ ἐν μέρει ἐπικαλύπτονται ἀλλὰ κατὰ τὸν ἴδιο χρόνον ἀποφεύγει σχεδὸν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο.

Ἐὰν ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ἔχη τέτοιες δυνατότητες, ὅπως περιγράφτηκαν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πιθανὴ ἐφαρμογὴ διαφόρων τύπων τῶν μεθόδων, καὶ ἐὰν ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ἔχη μερικὰ βασικά θεωρήματα καὶ πρακτικὰ προβλήματα νὰ λύσει, τί περιοχὲς μελέτης τότε ἔχουν εἰδικὸ ἐνδιαφέρον γι' αὐτὴ τὴν ἐπιστῆμη; Ὑπάρχουν πολλὲς.

περιοχὲς ἔρευνας

Οἱ μελέτες, οἱ ἀντανακλάσεις, οἱ συζητήσεις ποὺ γίνονται μέσα στὸ πλαίσιο τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου ὁδηγοῦν στὶς ἀκόλουθες περιοχὲς ἔρευνας: (α) συστήματα ἀξιών, (β) διαδικασίαι κοινωνικοποιήσεως τῶν νομικῶν τύπων, (γ) κοινωνικοὺς συντελεστὲς τοῦ δικαίου, (δ) κοινωνι-

κοὺς προσδιορισμοὺς τοῦ δικαίου, (ε) δυναμικὴ τῶν νομικῶν θεσμῶν.

Τὸ σπάσιμο τῆς παραδοσιακῆς ἐννοίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ μοναδικὸ δίκαιο, τὸ ἐπίσημο δίκαιο εἶναι δεσμευτικόν, ἔχει ἀνοίξει μιὰ μεγάλη περιοχὴ ἔρευνας—ἐκείνης τῶν νομικῶν ἀξιών καὶ στάσεων. Ἄν καὶ οἱ ἀξίες ἔχουν γιὰ μεγάλο διάστημα ἀποτελέσει ἓνα σημαντικὸ θέμα τῶν νομικῶν μελετῶν, οἱ ἔρευνες αὐτοῦ τοῦ εἴδους στὸ παρελθὸν ἀπέβλεπαν πρὸς τὸ ἰδανικὸ δίκαιο—τὸν σκοπὸ τοῦ δικαίου. Πράγματι, μελέτες τῶν ἀξιοματικῶν ἀπόψεων τοῦ δικαίου εἶναι μεγάλης σπουδαιότητος, ἀλλὰ γιὰ μεγάλο χρονικὸν διάστημα αὐτὲς οἱ μελέτες κάλυπταν τὴν ἄλλη πιθανότητα—τὴν ἐμπειρική μελέτη τῶν πραγματικῶν στάσεων τῶν ὁποίων τὰ διάφορα στρώματα ἐνὸς δεδομένου κοινωνικοῦ συστήματος τηροῦν πρὸς τὸ δίκαιο. Κατὰ τὸ παρὸν, αὐτὸ τὸ δεύτερο εἶδος μελέτης εἶναι πολὺ δημοφιλές.

Ὅταν τὸ δίκαιο ἔχασε τὸν ἱερό του χαρακτῆρα, ἔγινε φανερό ὅτι αὐτὸ τὸ ἴδιο ὑπηρετήσε σὰν ἓνα ἀντικείμενο κοινωνικοποιήσεως. Ἔτσι τὸ δίκαιο δὲν εἶναι μόνο μιὰ κοινωνικοποιούσα ὄντοτητα, εἶναι ἐπίσης ἡ ὁμάδα, ἡ δομὴ τῶν ἀξιών ποὺ μπορεῖ νὰ κοινωνικοποιηθῇ ἐντὸς αὐτοῦ ἢ ἐκείνου τοῦ πεδίου δράσεως στὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο βαθμὸ. Μὲ αὐτὸ, πολλὰ προβλήματα προέκυψαν ἀναφερόμενα: (1) στοὺς παράγοντες τῆς κοινωνικοποιήσεως (ἀνεκαλύφθη ὅτι ὄχι μόνο ἡ Πολιτεία καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἀλλὰ ἐπίσης ἡ οἰκογένεια, τὸ σχολεῖο καὶ οἱ συνομήλικοι εἶναι πιθανοὶ παράγοντες κοινωνικοποιήσεως, καθὼς ὑποστηρίζουν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον, ἀντιδιαστέλλονται καὶ συναγωνίζονται ἀνάμεσά τους), (2) στὶς τεχνικὲς τῆς κοινωνικοποιήσεως (βρέθηκε ὅτι ἀνταμοιβές, τιμωρίες, πρότυπα συμπεριφορᾶς θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν σὰν μέσα διαύλου τῆς ἀναμενόμενης συμπεριφορᾶς σὲ ἐπιθυμητοὺς ρόλους), (3) στοὺς βαθμοὺς κοινωνικοποιήσεως (ἔγινε φανερό ὅτι ὅλες οἱ δηλωμένες ἀξίες δὲν εἶναι ἀποδεκτές, ὅτι ὅλες οἱ ἀποδεκτὲς ἀξίες δὲν εἶναι δηλωμένες καὶ τελικὰ ὅτι δηλωμένες καὶ ἀποδεκτὲς ἀξίες δὲν εἶναι τὰ μόνα κίνητρα γιὰ πραγματικὴ συμπεριφορὰ, (4) στοὺς στόχους κοινωνικοποιήσεως (ἔγινε φανερό ὅτι ὑπάρχουν διάφοροι τύποι στόχων κοινωνικοποιήσεως: οἱ νέοι, οἱ «ἀποκλίνοντες», ὑπο-ὁμάδες, ὅπως π.χ. μετανάστες, κτλ.).

Παραδοσιακὰ, ὁ ρόλος τῶν οἰκονομικῶν, πολιτικῶν καὶ δημογραφικῶν παραγόντων σὰν προσδιοριστικῶν τοῦ δικαίου ἔχει ἀναγνωρισθῇ. Ἔτσι δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ τονισθῇ καὶ ἀναπτυχθῇ αὐτὴ ἡ εἰδικὴ ἄποψη. Παρ' ὅλα αὐτά, ἴσως πρέπει νὰ λεχθῇ ὅτι καμμιά φορὰ αὐτά (καὶ ἄλλα στοιχεῖα) ἔχουν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν σὰν πολλαπλοὶ παράγοντες καὶ καμμιά φορὰ μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἔχουν ἰδιαίτερα τονισθῇ. Οἱ οἰκονομικοὶ παράγοντες, π.χ., ἔχει τονισθῇ ὅτι παίζουν κύριο ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς δομῆς τοῦ νομικοῦ συστήματος.

Ἡ ἐπίδραση ποὺ ἀσκεῖται ἀπὸ τὰ πολιτισμικὰ

ὑποσυστήματα στὴ «μοντελοποίηση» τοῦ δικαίου ἔχει ἀνακαλυφθῇ μόλις τελευταῖα. Ἀκόμη ὑπάρχει μιὰ ἔλλειψη σαφήνειας σχετικὰ με τοὺς πιθανοὺς τύπους τῶν ὑποσυστημάτων ποὺ πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψη. Παρ' ὅλα αὐτά, τουλάχιστον τρεῖς πρέπει νὰ διακριθοῦν: ἀρνητικοί (ὑπότροποι ἐγκληματίες), θετικοί (π.χ. ἀστυνομικοὶ) καὶ οὐδέτεροι.

Ἡ φύση τῶν ἀλληλοδράσεων ποὺ συμβαίνουν μέσα στὰ ἱδρύματα καὶ τὶς ὁργανώσεις ἔχει μελετηθῇ ἀπὸ τοὺς ἀσχολούμενους με τὴν Κοινωνιολογία τῆς ὁργανώσεως. Ἀς ἀποφύγουμε τὴν ἄγονη συζήτηση τῶν διαχωριστικῶν γραμμῶν ἀνάμεσα στοὺς κλάδους τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Σ' αὐτὴ τὴν εἰδικὴ περίπτωση θὰ ἦταν καλύτερα νὰ ἐνσωματωθοῦν στὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου μερικὰ ἀπὸ τὰ εὐρήματα ποὺ παραδοσιακὰ ἀνήκουν στὴν Κοινωνιολογία τῆς ὁργανώσεως. Ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο τὸ δίκαιο γίνεται ἀντιληπτό, μετασχηματίζεται, ἐνδυναμώνεται, ἀποδυναμώνεται, γίνεται σύμβολο, ὄργανο, πραγματικὴ ἐπινόηση ἢ μηχανισμὸς ἀμυνας ἀπὸ τὴν ὁργάνωση, ἔχει τρομακτικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ δικαίου. Ἰδρύματα καὶ ὁργανισμοὶ ἀμιλλῶνται, παράγουν καὶ συσσωρεύουν ἀρκετὰς κοινωνικὰς διεργασίες· αὐτὸ συμβαίνει ὅχι μόνο μέσα σ' ἓνα ὀρισμένο ἱδρυμα, ἀλλὰ ἐπίσης ἀνάμεσα σὲ ἀρκετὰ νομικὰ καὶ μὴ νομικὰ ἱδρύματα καὶ ζημιώνει τὸ δίκαιο κατὰ πολλοὺς διαφορετικοὺς τρόπους. Ὅλα αὐτὰ προσθέτουν κάποια ἔννοια ἢ τὴν ἀφαιροῦν, σὲ ἀφηρημένους νομικοὺς τύπους.

Θὰ ἦταν λάθος νὰ πραγματεύεται κανεὶς τὶς περιοχὰς ἔρευνας ποὺ ἀναφέρθηκαν σὰν τελικὲς καὶ πλήρεις. Αὐτὲς οἱ περιοχὰς ἀλληλοσυνδέονται με ἐρευνητικὰς μεθόδους καί, πάνω ἀπ' ὅλα, με τὰ βασικά προβλήματα με τὰ ὁποῖα ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ἀσχολεῖται. Παρ' ὅλα αὐτά, θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ καταλογωγραφηθοῦν ὅλα τὰ προβλήματα ποὺ ἀνήκουν στὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου (ἢ ποὺ πρέπει, γιὰ μεθοδολογικοὺς λόγους, νὰ ἀνήκουν ἐκεῖ).

συμπεράσματα

Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου θὰ μπορούσε νὰ συγκεντρώσῃ ἀρκετὰς γνωστικὰς ἐμπειρίες ποὺ ἔχουν ἐγκυρότητα ὅχι μόνο γιὰ τὸν ὄγκο τῶν νομικῶν ἐπιστημῶν ἀλλὰ ἐπίσης γι' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν Κοινωνιολογία. Γιὰ τὴ θεωρητικὴ Κοινωνιολογία, ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου δημιουργεῖ μιὰ ἄγνωστη περιοχὴ. Ὁ χρόνος ἔχει φθάσει γιὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς φυτοζωούσης κοινωνιολογικῆς θεωρίας με νέο ἐρέθισμα ἀπ' ἐξω. Οἱ νομικὲς ἐπιστῆμες καὶ ἡ νομικὴ πολιτικὴ χρειάζονται μιὰ ὁμάδα θεωριῶν μέσου βεληνεκοῦς.

Μιὰ προσπάθεια αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἔγινε με τὸν σχηματισμὸ τῆς ὑποθέσεως ἐνὸς τριπλοῦ παράγοντα λειτουργίας τοῦ νόμου. Με βάση αὐτὴ τὴν ὑπόθεση ὑποστηρίζεται ὅτι ἓνα ἀφηρημένο δεσμευτι-

κὸ δίκαιο ἐπηρεάζει τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ με τρεῖς βασικὲς μεταβλητές. Ἡ πρώτη ἀνεξάρτητη μεταβλητὴ εἶναι τὸ περιεχόμενο καὶ ἡ σπουδαιότητα ποὺ ἀποδίδει τὸ ὀρισμένο νομικὸ θέσπισμα στὸν τύπο τῶν κοινωνικοοικονομικῶν σχέσεων με τὶς ὁποῖες συνθέτει ἓνα δεσμευτικὸ στοιχεῖο τοῦ νομικοῦ συστήματος. Ἡ δευτέρη ἀνεξάρτητη μεταβλητὴ εἶναι τὸ εἶδος τοῦ πολιτισμικοῦ ὑποσυστήματος ποὺ λειτουργεῖ στὸ πλαίσιο ἐνὸς ὀρισμένου κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος σὰν ἓνας σύνδεσμος ἀνάμεσα στοὺς στόχους τοῦ νομοθέτη καὶ τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς αὐτῶν ποὺ δένονται ἀπὸ τὸ δίκαιο. Ἡ τρίτη ἀνεξάρτητη μεταβλητὴ ποὺ μπορεῖ με ποικίλους τρόπους νὰ μεταβάλλῃ τὴ λειτουργία ἐνὸς ἀφηρημένου δικαίου (μέσα στὸ πλαίσιο ἐνὸς ὀρισμένου κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος καὶ νομικοῦ πολιτισμικοῦ ὑποσυστήματος) εἶναι ὁ τύπος τῆς προσωπικότητας τῶν ἀτόμων ποὺ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὸ δίκαιο. Ἀφηρημένοι νόμοι ἀρχίζουν νὰ λειτουργοῦν καὶ νὰ ἐκφράζονται στὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ μέσα ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Σ' αὐτὸ τὸ «μέσο» εἰσέρχεται τὸ δίκαιο καὶ τρεῖς βασικὲς ἀξίες: ἐκεῖνες ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴ φύση τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος, ἐκεῖνες ποὺ ἀντλοῦν τὸ περιεχόμενό τους ἀπὸ δεδομένα νομικὰ πολιτισμικὰ ὑποσυστήματα, καὶ ἐκεῖνες ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἀτομικιστικὴ προσωπικότητα τῶν λαμβανόντων ἀποφάσεις καὶ τῶν δεκτῶν τῶν νομικῶν τύπων.

Μιὰ δευτέρη προσπάθεια θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ με μιὰ μελετημένη διαίρεση ποὺ πρέπει νὰ κατευθύνεται στὴν καρδιά τοῦ δικαίου—τὴν ἔννοιά του. Φαίνεται λογικὸ νὰ διακρίνῃ κανεὶς δύο ἀσυμβίβαστους ὀρισμοὺς τοῦ δικαίου: τὸν πρακτικὸ καὶ τὸν θεωρητικὸ. Ὁ πρακτικὸς (παγιωμένος γιὰ καθαρὰ πρακτικοὺς λόγους, γιὰ νὰ δώσῃ στὸν δικαστὴ ἢ τὸν δικηγόρο μιὰ κατευθυντήρια γραμμὴ ἀνάμεσα στὸ δίκαιο καὶ τὸ μὴ δίκαιο) ὑποστηρίζει ὅτι τὸ δίκαιο εἶναι ἓνας κανὼνας ποὺ παρήχθη ἀπὸ τὴ νόμιμη ἐξουσία καὶ ἐφωδιίσθη με μιὰ ὑποχρεωτικὴ κύρωση. Ὁ θεωρητικὸς δέχεται ὅτι τὸ δίκαιο εἶναι ὁ κοινωνικὸς κανὼνας ποὺ βασίζεται σὲ τέσσερα ἀμοιβαῖα στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ παράλληλα μέρη καὶ περιέχουν τὰ ἀντίστοιχα ζεύγη τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν καθηκόντων.¹ Συνήθως ὁ κανὼνας εἶναι λειτουργικὸς γιὰ τὸ ὀρισμένο σύστημα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ κανὼνας ἔχει σχεδιασθῇ ὅχι μόνο κατὰ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ εἶναι συνεπὴς με τὸ νομικὸ σύστημα καὶ τὶς ἀπαιτήσεις του, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖται ἐπίσης σὰν ἓνα ὄργανο ποὺ ὑποτίθεται ὅτι συνεισφέρει στὴν ἀκεραιότητα αὐτοῦ τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος.

1. Γιὰ μιὰ πληρέστερη ἔννοια τοῦ ὀρισμοῦ, βλέπε A. Podgórecki, *Toward a General Theory in the Sociology of Law*, 1973 (mimeo).

Μορφοποιημένοι κανόνες πού ὀρίσθηκαν σέ διάφορες περιπτώσεις ἀνάμεσα στά διάφορα κοινωνικά στρώματα σέ σχέση πρὸς τὴ διανομὴ καθηκόντων καὶ δικαιωμάτων λειτουργοῦν κατὰ ἓνα ἰσορροπημένο τρόπο—ὅπως ἔχουν δοκιμασθῇ καὶ ἐπαληθευθῇ ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα ὁρατὴ καὶ ἀποδεκτὴ κοινωνικὴ ἐμπειρία—σχετικὰ μὲ τὴν ἐνοποίηση καὶ ὁλοκλήρωση τοῦ ὀρισμένου κοινωνικοῦ συστήματος καὶ ἐναντίον τῆς πιθανῆς διαλύσεώς του, λόγω τῆς ἀνομίας. Αὐτὸς εἶναι ὁ θεωρητικὸς ὀρισμός. Ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐφαρμόσῃ κανεὶς τὸ ὑπάρχον δίκαιο, ὁ πρακτικὸς ὀρισμὸς πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῇ. Γιὰ νὰ κατανοηθῇ καὶ νὰ εἰσαχθῇ μὲ ἀποτελεσματικότητα ἓνα νέο δίκαιο, γιὰ νὰ ἀλλάξῃ ἓνα ὑπάρχον ἢ γιὰ νὰ τὸ ἐκμηδενίσῃ, ὁ θεωρητικὸς ὀρισμὸς πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῇ. Ὡς διακόψουμε μιὰ πιὸ λεπτομερῆ συζήτηση πάνω στὸ θέμα αὐτό, μὲ μιὰ χαρακτηριστικὴ παρατήρηση: ὁ πρακτικὸς ὀρισμὸς δίνει ἓνα σχετικὰ καλὸ προσανατολισμὸ στὸ τί ἀνήκει στὸ πεδίο τοῦ δεσμευτικοῦ δικαίου, ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατό νὰ καλύπτῃ ὅλους τοὺς τύπους τοῦ λειτουργικοῦ δικαίου. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ πλευρὰ, ὁ θεωρητικὸς ὀρισμὸς δίνει μιὰ εὐκρινῆ ἀναγνώριση τοῦ δικαίου στὴν πράξη, ἀλλὰ δὲν προβλέπει εὐθέως ποιοὶ τύποι πρέπει νὰ ἐφαρμοσθοῦν. Αὐτὴ ἡ διπλὴ δομὴ τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ δικαίου ἀντικατοπτρίζει τὸν διπλὸ χαρακτήρα τῶν ἀναμιχθεῖσάν ἐπιστημῶν· ὁ πρακτικὸς ὀρισμὸς πού προσανατολίζεται στὴν ἀποτελεσματικὴ ἐφαρμογὴ καὶ ὁ θεωρητικὸς πού προσανατολίζεται στὴν κατανόηση καὶ τὴν ἐξήγηση.

Μιὰ τρίτη προσπάθεια θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ μὲ τὴν εἰσαγωγὴ μερικῶν νέων ἐννοιῶν στὴ Νομικὴ Ἐπιστήμη καὶ τὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου. Πολλὲς ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες ἐννοίες εἶναι ἀπαρχαιωμένες ἢ ἀκατάλληλες· οἱ νομικὲς ἐννοίες τείνουν νὰ εἶναι ἀφηρημένες· οἱ κοινωνιολογικὲς ἐννοίες εἶναι ξένες πρὸς τὰ νομικὰ προβλήματα· οἱ ψυχολογικὲς ἐννοίες δὲν συλλαμβάνουν τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα τοῦ δικαίου· καὶ τελικὰ οἱ σχετικὲς ἐννοίες στὴν περιοχὴ τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας δὲν ἔχουν παρὰ ὅση. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ ἐργασθῇ κανεὶς γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τέτοιων ἐννοιῶν (ὅπως: κύριες καὶ δευτερεύουσες στάσεις (διαθέσεις) (στάσεις πού αὐτόματα ὑποστηρίζουν τὸ δίκαιο ἢ

τείνουν νὰ χρησιμοποιοῦν αὐτὸ σὰν ἓνα ὄργανο), ἀτομικιστικοὶ καὶ κοινωνικοὶ προσανατολισμοὶ στὴν ἠθικὴ (προσανατολισμὸς πρὸς συμμόρφωση σὲ τύπους πού χαρακτηρίζουν τὴ συμπεριφορὰ σὲ μικρὲς ὁμάδες ἢ προσανατολισμὸς πού λαβαίνει ὑπ' ὄψη τὶς συνέπειες τῆς κοινωνικῆς θέσεως ἢ τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου ἐνὸς προσώπου). Τύποι καὶ βαθμοὶ δεσμῶν μὲ ἓνα ἴδρυμα, μιὰ ὁμάδα ἢ ἓνα κοινωνικὸ σύστημα.

Μιὰ ἀπάντηση στὴν ἐρώτηση «τί εἶναι ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου» μπορεῖ κάτω ἀπὸ τὸ φῶς αὐτῶν τῶν σκέψεων, νὰ διατυπωθῇ κάπως ἔτσι: Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου δὲν ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ τὴ γυμνὴ ἐφαρμογὴ τῶν κοινωνιολογικῶν μεθόδων στὰ παλαιὰ προβλήματα τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου. Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου στὴν ὀριμὴ τῆς παραλλαγῇ θὰ ἦταν μιὰ ἐμπειρικὴ ἀντικατάσταση τῆς Νομικῆς Ἐπιστήμης. Προσπάθειες ἀσχολίας μὲ τὰ παραδοσιακὰ προβλήματα τῆς Νομικῆς Ἐπιστήμης ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου θὰ ἄνοιγαν μιὰ πλούσια περιοχὴ ἐρευνας. Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου φέρνει κάτι τὸ μοναδικὸ στὴ γενικὴ Κοινωνιολογία: νέες ἐννοίες πού ἔχουν λανθάνουσα ἐξηγητικὴ δύναμη καὶ μιὰ νέα ἐννοια τῆς ἀκεραιότητος τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος. Καὶ τελικὰ ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου εἶναι τώρα ἓνα πεδίο πού εἶναι πιὸ εὐρὺ ἀπὸ ὅ,τι ἦταν παραδοσιακὰ ἀντιληπτό. Οἱ μελέτες γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ δικαίου λαβαίνουν ὑπ' ὄψη ὅχι μόνον τὶς κοινωνιολογικὲς μεθόδους, ἀλλὰ ἐπίσης τέτοιες μεθόδους, ὅπως ἡ ἱστορικὴ, ἡ στατιστικὴ, ἡ συγκριτικὴ, ἡ πειραματικὴ, ἡ ἀνθρωπολογικὴ, κτλ. Ἡ μέθοδος πού τώρα χρειάζεται εἶναι πληρέστερη καὶ ὁλική. Ἀποδεικνύεται λοιπὸν ὅτι ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου πρέπει στὸ ἐξῆς νὰ ἔχῃ ἀπὸ καθαρά μεθοδολογικὴ ἄποψη τὸ ὄνομα τῆς Ἀνθρωπολογίας τοῦ Δικαίου.¹

1. Ἡ πιθανὴ ἀλλαγὴ τῆς ἐμφάσεως ἀπὸ τὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου στὴν Ἀνθρωπολογία τοῦ Δικαίου πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅχι σὰν ἀναζήτησι μιᾶς φόρμουλας πού θὰ μπορούσε νὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα τῆς κατανόησεως τοῦ δικαίου καὶ τῆς λειτουργίας του, ἀλλὰ σὰν ἓνα σύμπτωμα τῆς σταθερὰ ἀλλὰ προοδευτικὰ ἀναπτυσσομένης ἐνοποιήσεως τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν.